

دده قورقود داستانلاری

یازان: فاروق سومر
کۆچورن: همت شهبازی

دده قورقود داستانلاری

یازان:

پروفسور فاروق سومر

کۆچورن:

همت شهبازی

0 دده قورقود داستانلاری

0 یازان: پروفیسور فاروق سومر (FARUQ SUMƏR)

0 کۆچورن: ھمت شهبازی

0 ناشیر: الکترونیک سیستئم

0 <http://dusharge.blogfa.com>

0 چاپ ایلی: قیش 1391

ایچلیک لر:

- 3 کیتاب حاقدا
- 5 دده قورقود داستانلاری
- 11 داستانلارین یازیلدیغی زامان
- 15 داستانلارین قهرمانلاری هارادا و نه زامان یاشامیشلار؟
- 23 داستانلارین موضوعسو
- 29 قهرمانلار
- 29 قهرمانلارین مسلمانلیغی
- 30 داستانلاردا اقتصادی حیات
- 33 داستانلاردا سیاسی تشکیلات
- 43 داستانلاردا اوردو تشکیلاتی
- 45 داستانلاردا عایله حیاتی

49 اور دولار

51 مینیجی لیک

52 گئیم

55 اووچولوق

56 داورانیشلار

62 داستانلارین اؤنمی

64 خولاصه

68 آتک یازی لار

کیتاب حاقددا

پروفیسور فاروق سومر تورک تاریخینده اؤنملی کشفلری الده ائدن تانینمیش تورک عالیملی دیر. بو عالیملر نئجه تاریخی اثرلری واردیر نئجه دیله او جمله دن، فارس، عرب و تورک دیل لرینه تانیس اولدوغو اوچون تورکیه ده اولان قدیم ال یازما کیتابلارینی دریندن اوخویوب و بونلارین اساسیندا اؤز تدقیقاتلارینی تاریخی قاینقلارلا ثبوت ایتتیریر. بلکه ده بو قاینقلارین چوخوسو هله ده چاپ ائدیلمه ییب، آنجاق او، ال یازمالارین اوریژینالیندان فایدالاناراق بوتون دئدیکلرینی تاریخی فاکتورلارلا ثبوت ائدیر. بو تدقیقاتچی نین بیر نئجه اثری او جمله دن: «قاراقویونلوها»، چئویرنی دوقتور وهاب ولی و «تاریخ امپراتوری عثمانی» فارس دیلی نه ده چئوریلیمیشدیر... 1965ده چاپ اولونان «اوغوزلار» کیتابی ایسه اونون «دوقتورلوق» تنزی دیر.

بیز بورادا بو کیتابین سون بؤلومونو یعنی دده قورقود کیتابی اساسیندا یازیلان اوغوزلارین داستانلاری بؤلومونو کؤچورموشوک. کیتاب 1992ده "رامیز عسگر" طرفیندن آذربایجان تورکجه سینه کؤچورولهرک یازیچی یابین ائوی طرفیندن باکی دا یایملا نیبدیر. بیز ده ائله بو نشری اساس توتاراق

عرب الیفباسینا کۆچورمک قرارینا گلدیک. کۆچورمه لرین بیر چوخ بۆلومو ایلک دۇنه 1382. جی ایلده "وراوی" قزئتینده چاپ اولموشدور.

ایضاحلار بۆلومونده بعضن یازیچی «همین یازی» دئیهرک قایناق وئیر. «همین یازی» دان مقصد، مؤللیغین «وغوزلار» کیتابینا اشاره دیر. بونا گۆره بعضن صحیفه لر چوخ یوخاری و یا آشاغی سایی اولور. اوخوجولار بونا تعجب دوغورماسین دئییه بو آچیقلامانی بورادا گتیرمه یی گرکلی بیلدیک.

همت شهبازی

دده قورقود داستانلاری

اوغوزلارین اؤز دیل لرینده یازیلیمیش ایلک میللی داستانلاری دده قورقود داستانلاری دیر. بو داستانلار سون عصیرلره قدر آنادولو و ایران تورک لری آراسیندا سئویله رک دینلنمیش، اوخونموش و آنادولو تورک لری نین آتالاری اوغوزلارا قارشى داها درین بیر باغلیلیق دویمالارینا سبب اولموشدور. بئله کی 15. جی عصیرده تورکیه ده گئنیش یاییلمیش اوغوزچولوق جریانى نین مؤوجودلغو گؤز قاباغیندادیر.

لاکین 17. جی عصیردن اعتبارن بو داستانلار تورکیه ده اؤنمینى ایتیرمه یه باشلادی، اوزانلارین یئرینی آشیق لار آلدی. بونلار ایسه یئنی بیر داستان ترنم ائدیردیلر. بو یئنی داستان جنگاور و یا جلالی کور / اوغلونون ماجرالاریندان بحث ائدیردی. بونون 17. جی عصیرین سونلاریندا قدیم اجتماعی قورولوشون داغیلما سی ایله یاخیندان ایلگیلی اولدوغو شوبهه سیزدیر. قدیم اجتماعی قورولوشون داغیلما سی ایله یالنیز دده قورقود داستانلاری اؤز اؤنمینى ایتیرمه میس، دولته ضعیفه میس، تورک خالقى ایسه یوخسول و مسکین بیر جمعیت حالینا دوشموشدور. ائله کوراولغو دا بو جمعیتین داستانى دیر.

کوراولغو داستانى 17. جی عصرده ایران تورک لری آراسیندا یاییلاراق اونلار طرفیندن ده رغبتله قارشیلاندى. او درجه ده رغبتله قارشیلاندى کی،

اونلارین میللی داستانلاری سویه سینه یوکسلدی. مذهب فرقی قانلی حرب لر آنادولو و ایران تورک لری نین مشترک عنعنه بیرلینی داوام ائتدیرمه لرینه انگل اولای بیلمه میشدیر. کور اوغلو یاقار شیلیق اولاراق اورادان دا تورکیه یه «صلی و کرم»، «رزو و قنبر»، «شقی قریب»، خلق رومانلاری گل میشدیر.

خزر آرخاسی تورکمن لرینه گلینجه اونلار آراسیندا قدیمدن بری «وغوزنامه» لرین موجود اولدوغو و بونلاردا دده قورقود ایله سالورقازانا عاید موهوم بحث لرین اولدوغونو آیدین گوردو یوموز حالدا الیمیزده کی دده قورقود داستانلاری نین همین تورکمن لر طرفیندن تانیلما دیغی نظره چارپیر. بونلارلا بئله کور اوغلو داستانی تورکمن لر آراسیندا قیسا بیر زاماندا یاییلمیش و اونلارین دا میللی داستانلاری اولاراق منیمسه نیلمیشدیر. بئله لیکله، گرده لی جلالی اولان کور اوغلو آلی رؤشنین شخصیتی اطرافیندا تشکیل تاپان بو داستان، دده قورقود داستانلاری کیمی، اوغوز تورک لری نین، باشقا جور دئسک غرب تورک لری نین اوچ آیری اؤلکه ده یاشایان نوع لری نین مشترک میللی داستانلاری وصفینی قازانمیشدیر.

بورادا «جامع التواریخ» ده کی «تورک لر تاریخی و اوغوزون جهانگیر - لیلی نین حنکایه سی» و او یغور جا «وغوز کاغان داستانی» نی یثی دن آراشدیرما یاراق، اونلار حاققیندا عمومی ماهیتده بیر نئچه سؤز سؤیله مکله کفایتله نه جه ییک.

اؤنجه بو فیکری بیلدیرک کی او یغور جا «وغوز کاغان داستانی» نین ایراندا، ائلخانی دورونده، قازان خان و یا خلفی زامانیندا یازیلدیغینا قطعین شوبه ه ائتمیریک. بو اثرین باشقا بیر یترده، خصوصیه او یغور اؤلکه سینده یازیلما سی مومکون دئییلدیر. چونکو اونون یازیلما سینا سبب اولان معنوی

هاوا آنجاق ایراندکی ائلخانی سارای و اونون اطرافیندا نظره چارپیر. بو معنوی هاوانی قووتلی بیر تورکچولوک شعورو پارلادیردی. دئمه‌لی هر ایکی اثرین مئیدانا گلمه‌سینه سبب اولان بو تورکچولوک شعورودور. اساسن هر ایکی اثرین اؤنمی ده، بیزجه، بورادا، یعنی بئله بیر شعورون موجودیتینی گؤستریش اولمالاریندادیر. عکس تقدیرده اونلار نه حقیقی داستان وصف‌لرینی داشییا بیلر، نه ده تاریخی منبع اولماق باخیمیندان دیرلی سایلا بیلرلر.

بونلاردان «جامع التواریخ» ده کی «تورک‌لرین تاریخی و اوغوزون جهانگیرلییی نین حئکایه‌سی» اویغورجا داستانین اسلامی بیر گوروش‌ایله ایشلنمیش وئرسایاسیندان باشقا بیر شئی دئیل دیر.^(1a) بو سبدن اویغورجا «اوغوز کاغان داستان» اولکینه نظرن بیر نئچه ایل داها قاباق یازیلیمیش اولمالیدیر. اویغورجا «اوغوز» داستان‌ی ایله ایلگیلی اولاجاق بیزیم اصیل مارق ائتدیمیز خصوص داستانین هاردا سونا یئتمه‌سیدیر. ایندیکي شرایطده بو سؤالا جاواب تاپماق غیري مومکوندور.

هر ایکي اثر بیزه بو تورکچولوک شعورونون ماهیتی حاققیندا اولدوقجا آیدین بیر فیکیر وئرمکده‌دیر. آنلاشیلدیغینا گؤره بو شعورون اساسلاری بونلاردیر:

الف) اوغوزخان‌دان اثرین یازیلدیغی دؤوره قدر تورک عالمینن آدلاری ذکر ائدیلن بو خالقلار تمثیل ائتمکده‌دیر: / اوغوز (تورکمن)، / اویغور، قیپچاق، قانلی، کارلوک [قارلوق]، کالاج.

ب) تورک‌لرین ده قدیم زاماندا یاشامیش مونقول‌لارین چنگیزخان کیمی، جهانگیر حؤکمداری واردیر. بو جهانگیر حؤکمدارین آدی اوغوز کاغان و یا خود خان‌دیر.

ج) تورک دونیاسی اوغوزخانین بؤیوک فتوحاتلاری نتیجه سینده مییدانا گلمیشدیر. یعنی تورک خالقلارینین بئش بالاق بؤلگه سیندن قارا دنیزین قوزئیینه و آدالار دنیزینه قدر یاییلمیش اولمالاری اوغوزخانین فتح لريله باغلیدیر.

د) اوغوزلار اوغوزخانین 24 نوه سیندن توره میشلر. اوغوزلار اوغوز خانین اؤز خالق و یا اونا اطاعت ائدن تورکلردیر: قییچاق، قانلی، کارلو و کالاجلاردا اوغوزخانین بی لریندن توره میشلر.

ه) «تورک لرین تاریخی» فصلینده اوغوزخان خالقینی حاق دینینه قووشدورماق اوچون تانری طرفیندن گؤندریلمیش بیر پیغمبر-حؤکمدار اولاراق گؤستریلیر. بئله لیکله هم خالقین آلاهیین دینی گتیرمیش، هم ده بؤیوک فتح لر ائتمیش بیر پیغمبر-حؤکمدار صاحب اولماقلا تورک لرین مونقوللار و عرب لر قدر شرفلی، حتتا اونلاردان داها شرفلی و اوستون بیر خالق اولدوقلاری ایفاده ائدیلمیشدیر.

هر ایکی اثرده تورک و مونقوللار منشایی بحثینده تورکمن لر آن شرفلی موقع وئريلمه سی، بو ساحه ده اونلارین داها فعال چالیشمالاری ایله ایضاح ائدیله بیلمز. اصلینده تورکمن لره منسوب شخص لرین، اوغوز باخیشلاری کیمی، بو چالیشمالارا قوشولمالارینا دا تام امین دئییلیک، دیگر طرفدن تورکمن لرین مونقوللار آراسیندا اوغوزلار قدر اعتبارلی موقعیه صاحب اولما دیقلاری دا بیر حقیقتدیر. آنجاق او زامانلار آچیقجا گؤرونن منظره بو ایدی کی، تورکمن لر ماتقیشلاق دان آدالار دنیزینه قدر اوزانان گئیش بیر ساحه ده اؤز قومی وارلیقلارینی قووتله محافظت ائدیپ یاشاییردیلار. دیگر طرفدن یاخینلیقدا سلجوق خاندانی اداره سینده بؤیوک بیر ایمپراتورلوق قورولموشدو. حال بو کی دیگر تورک خالقلاری نه اؤز وارلیقلارینی

قورویا بیلیمیش، نه ده تورکمن لر کیمی پارلاق بیر موقعیه صاحب اولا بیلیمیشدیلر. اونا گۆرده ده تورکمن لر اؤز وارلیقلارینی قووتله محافظه ائتمه لر ی نتیجه سینده و بو اثرلرده اؤزلرینه وئرلن آن شرفلی موقعیه لایق بیر شکیلده دونیا تاریخی مقیاسیندا بؤیوک روللار اویناماقدا داوام ائتمیشلر.

ائلخاننی سارایی و احاطه سینده باشلایان تورکچولوک شعورو آنادولودا اوغوزچولوق شعورو شکلینده 17-جی عصره قدر سورموشدور. بو شعورون عثمانلی خاندانینی سیاسی نائلیتلرینده رول اوینایان باشلیجا معنوی عامل لر دن بیر ی اولدوغونو سؤیله مک، هر حالدا یانلیش بیر گؤروش ساییلا بیلمز. یازچی اوغلونون عثمان قاضییه حصر ائندی:

«عثمان، ارطوغرول اوغلو سان

اوغوز، قاراخان نسلی سن

حاققین بیر کمتر قولوسان

استامبول آل، گلزار ائت!»

شعربنده بو شعور معنوی بیر عامل اولراق گؤرونمورمو؟

اصلینده داها اول لرده بیلدیریلدی کیمی، عثمانلی خاندانی اوغوز خانین نسلیندن یاراندیغینا و اؤزونو «کایی» بویوندان سایماغا چوخ اؤتم وئرمیشدیر. کایی دامغاسینی عایله نین رسمی «گئربی، gerbi» قبول ائتمیش شاهزاده لره اوغوزخان و قورقود کیمی آدلار قویموشدور. بوندان مقصد یالنیز خاندانین اؤز آتالاری اولان اوغوزلارا قارش ی دویدوغو باغللیق ایله دئییل، خالقین بو ساحه ده کی حساسلیغی، شرقده کی قاراقویونلو و خصوصیه آغ قویونلو خاندانی ایله مئیدانا چیخان سیاسی رغبت ایله ده

علاقه دار ایدی. چونکو اؤنجه دئییلدی کیمی، بو سونونجو خاندانین حؤکمدارلاری دا اؤز لری نین اوغوزخانین نوله لری اولدوقلارینی سؤیله ییر و اونلارین آن بؤیویو، فاتحین رقیبی، اوزون حسن بی اؤزونو آنادولو تورک لری نین یئگانه حؤکمداری سایردی.

اوغوزلارین و یا تورک لری ن حؤکمدارلیغی نین کایى بؤیو بی لری نین الینه کچهرک، قیامته قدر سوره جه یینه دایر فیکرین اوغوزلارین بؤیوک ولیسی قورقود آتایا استناد ائدیلمه سی، عثمان قاضی نین اوغوز بی لری طرفیندن حؤکمدار سچیلدی ادعاسی و قارقویونلو جهان شاه ایکینجی مرادین نسبی نین اؤزونونکوندن ایره لی گلیر. یاووز سلیم ده مملوک حؤکمداری تومان بایا گؤنرددی بیر مکتوبدا دده بابادان 20 گؤبه یه قدر حؤکمدار اولدوقلارینی یازمیشدی. بئله لیکله، اؤزونو اوغوزخانین نسلیندن سایماقلا عثمانلی خاندانی تابع لیسینده کی چنگیزخان منشالی «کریم KRİM» خانلارینا قارشیدا هر هانسی بیر کیچیک لیک حیسی دویموردو.

نتیجه اعتباریله حاققیندا دانیشیلان بو داستانلار، منشأ بحثی و دده قورقود داستانلاری ایله بیرلیکده اوغوزچولوق شعورونون جانلی بیر شکیلده یاشادیلما سینا عامیل اولمالاری باخیمیندان دا دیققتیمیزی جلب ائتمه یه لایق دیرلر.

عثمانلی مؤلیف لری نین یازیچی اوغلو، معلوم اولدوغو کیمی، «جامع التواریخ» ده کی اوغوزلارا دایر انساب بحثینی تورکجه یه چؤیرمیش. احتمال کی، قورقود آتایا عاید بعضی معلوماتلاری دا «تورک لری ن تاریخی» فصلیندن آلمیش دیر. یازیچی اوغلونون بو ترجمه سیندن مولانا روحی نین گئیش بیر شکیلده فایدالاندیغی دا بللی دیر. یازیچی اوغلو اوغورجا بیر «اوغوزنامه» دن بحث ائدیر کی بو، الیمیزده کی «اوغوز کاغان داستان»

اولمالیدیر. همین مؤلیفین معاصیری اولان شکرالله دا ایکینجی مراد دؤرونده ائلچی اولاراق گتدی قاراقویونلو حؤکمداری جهانشاهین تبریزده کی ساراییندا اوغور یازسی ایله یازیلیمیش بیر «اوغوز تاریخی» گؤرموشدور. آغقویونلو مورخی ابوبکر تهرانی ایسه اوزون حسن بیگین اوغوزخانا و نوح علیه/السلاما قدر آپاریب چیخاردیغی شجره سینی یازارکن «جامع التواریخ» ده کی انساب بحثیندن استفاده ائتمیشدیر.

ایرانداکی سون تورک خاندانی اولان قاجارلارین دا اؤزلرینین آتالاری سایدیقلاری اوغوزلارا مارق گؤستردیکلری نظره چارپیر. بو مناسبتله میرزه ابوالقاسم انساب بحثینی قاینق حساب ائدهرک اؤز دؤرونده ایران و خزر آرخاسی تورکمنلری آراسینداکی اوغوز بویلارینا منسوب اویماقلاردان بحث ائدن بیر رساله قلمه آلمیشدیر. (1b)

اوغورجا «اوغوز کاغان داستانی» ایله «تورک لری تاریخی و اوغوز خانین جهانگیرلیی حئکایه سی» فصللری اوزرینده کی بو ملاحظه لردن سونرا بیزیم اوچون مهم اولان دده قورقود داستانلارینا کئچه بیلهریک.

داستانلارین یازیلدیغی زامان

دده قورقود داستانلاری حاققیندا آن قدیم تاریخی معلومات معاصر تورک مملوکلاری دؤورو مورخلریندن ابوبکر بن عبدالله بن آی بی الدّواداری (1331-2) جی ایلده اؤلموشدور) طرفیندن وئریلمیشدیر. بو معلومات عینی ایله بئله دیر:

«من دئییرم کی، بورادا بو خالقین ظهور، خروج و ایشلرینین باشلانغیجینی ایضاح ائدیم. بو، ملیک بابا معناسینا گلن(?) «ولو خان آتا بیتیکچی» آدلی کیتابدا اونلارین یارادیلیشلارینین باشلانغیجی و آتالاری حاققیندا ضعیف شریعتین جواز وئرمه دییی سؤزلرین قیسا بیر خلاصه سیدیر. بو کیتابی ایلک تورکلردن اولان مونقول و قیپچاقلار اؤز لریندن آیرمازلار و بونون اونلارین نظرینده بؤیوک بیر ذیری واردیر؛ نئجه کی، دیگر تورکلرین «وغوزنامه» آدینی وئردیکلری بیر کیتابلاری اولدوغو کیمی. اونلار بو کیتابی الدن-اله گزديريرلر؛ اورادا اغوزلارين ایشلرینین (تاریخلرینین) باشلانغیچیندان و اونلارین اورتایا چیخمالاریندان اعتبارن گلیب کئچن حؤکمدارلارینین ایلکی و بؤیویو اغوزدان بحث ائدیلیلر. «اغوزنامه» ده اونلارین تپه گؤز آدلانیردیقلاری بیر شخصین احوالاتی دا نقل ائدیلیلر. بو تپه گؤز اونلارین یوردلارینی داغیتیمیش و قدیم تورکلرین اولولارینی اؤلدورموشدور. اونلارین ایناملارینا گؤره تپه گؤز عیبه جر ایدی. باشینین

اورتاسیندا بیر گۆزو واردی، بدنییه قیلینج و اوخ کار ائتمزدی، آناسی اولو دینیزین پری لریندن اولوب، آتاسی نین پاپاغی دا آنجاق اون کئچی دریسیندن تیکیلیمیشدی. اونلارین بو حاقدا آرالاریندا بوگونه قدر سؤیله نن بیر چوخ سؤزلری و مشهور حئکایه لری واردیر. حئکایه لری و سؤزلری اوغوزلار آراسیندا «رکی» و «قوپوز» چالماغی بیلن لر ازبرله یرلر. نهایت، بو تپه گۆز تورکلر آراسیندا شرفلی و ایگید کیمی تانینمیش، اوروز اوغلو باسات ادلی بیر گنج طرفیندن اؤلدورولموشدور. بونادا یئنه اونلاردان بیر قیزین قویدوغو شرط سبب اولموشدور. بو قیزی آت مینمکده اوروز اوغلو باساتدان آتاسی اوروزا اوغلونون قیزی مغلوب ائتمه سی باره ده مژده وئریلديکده: «سانکی اوغلوم تپه گۆزو اؤلدوردو، باسات ایله تپه گۆز آراسیندا عقله سیغما یاجاق حادثه لر باش وئرمیشدیر. بونلار تورکلرین خورافه - لرینده دیر».^(1c)

ابن دودا/ری نین بو سؤزلریندن پئله چیخیرکی اونون بحث ائتدییی «اوغوزنامه» بیزیم دده قورقود داستانلاری نین ایچینه آلان بیر کیتاب ایمیش. بو «اوغوزنامه» هارادا یازیلیمیشدیر؟ هئچ سانمیرام کی، بو کیتاب تورکوستاندا یازیلسین و اوغوزلار طرفیندن یاخین شرقه گتیریلیمیش اولسون. بیزیم قناعتیمیزه گۆره اوغوزنامه شرقی آنادولودا و یا آذربایجاندا یازیلیمیشدیر. یازیلدیغی تاریخ ایسه 14. جی عصرین اوللری اولمالیدیر. چونکو سؤیلندیی کیمی، بو زامان ائلخانی سارایی و اونون چئوره سینه اوغورجا «اوغوزنامه» (اوغوز کاغان داستان) ایله رشیدالدین «اوغوزنامه» سی نین یازیلما سینا سبب اولموش بیر تورکچولوک شعورو حاکیم ایدی. دیگر طرفدن بیز بو داستانلاری قوپوزلاری ایله اوخویان اوزانلارین موقول خانلاری و نویونلاری نین خدمتچی لری آراسیندا وظیفه توتدوقلارینی بیلیریک.

آنجا ق الیمیزده کی «دده قورقود داستانلاری» کیتابی نین ابن الدواداری نین بحث ائتدی بی «اوغوزنامه» اولمادیغی باشا دوشولور. آدی چکیلن مؤلیفین تپه گؤزو اولدورن باساتین داستانی حاققیندا وئردییی تک بیر سؤز بئله یوخدور. دیگر طرفدن ایندی بحث ائدیله جه یی کیمی بیزیم داستانلاردا بیر چوخ ائله سؤزلر وارکی، بونلارین دا بو اوغوزنامه ده اولماسی مومکون دئییلدیر. ابن الدواداری نین بیلدیردی بی بو آن اورینال «اوغوزنامه» نین بیزه قدر گلیب چاتماسینا نه قدر تأسف ائتسک آزدیر.

الیمیزده کی داستانلاردا گلینجه، بونلاری بیری تام، دیگر اکسیک ایکی ال یازما نسخه سی واردیر. بو نسخه لرین هر ایکسی ده عینی نسخه یه اساسلانیر و یا اکسیک نسخه تام نسخه دن کؤچورولموشدور.⁽²⁾

الیمیزده کی دده قورقود داستانلاری نین 15. جی عصرین ایکینجی یاریسیندا تثبیت ائدیلمیش، یعنی یازیلیمیش اولدوغو عمومیتله قبول ائدیلمیشدیر. بیزده واختیله چیخان کیچیک بیر یازیمیزدا⁽³⁾ عینی گؤروشو مدافعه ائتمیشدیک. آنجا ق ایندی ذکر ائده جه ییمیز دلیل لر ایله، بیز بونلارین 16. جی عصرین ایکینجی یاریسیندا بیر اوزانین آغزیندان یازیا آلیندیغی فیکرینه قطعی بیر شکیلده گلیمیش اولوروق.

(الف) 4- جو داستاندا «باشی آچیق تاتیان قالاسیندان» بحث ائدیلیلر. 16. جی عصرین صفوی مورخی روملو حسن بی باشی آچیغین معاصیری اولان گورجو کرای (پادشاه) باقراتین لقبی اولدوغونو سؤیله ییر⁽⁴⁾ باشی آچیغین اوچ بئش ایل سونرا قانونی نین تبع لیینی قبول ائتدی بی معلومدور.⁽⁵⁾ باشی آچیق سؤزونه داها قدیم اثرلرده راست گلینمه میشدیر.

(ب) داستانلاردا عثمانلی دؤلتی تشکیلاتیندا کی معناسی ایل پاشا، سانجا بیگی کلمه لرینه تصادوف ائدیلیلر. پاشا⁽⁶⁾ و سانجا بیگی⁽⁷⁾

آدلاری نین عثمانلی لاردان باشقا تورک دۆلت لرینده، او جومله دن قارا قویونلارین و آغ قویونلارین عسگری تشکیلاتلاریندا استفاده ائدیلمه - دییی معلومدور.

ج) بونلاردان باشقا آلائی و گۆندهر (فارغی) کلمه لرینده تصادوف ائدیلیلر. اونلاردان آلائی عثمانلی دۆلتی تشکیلاتینداکی معناسیله استفاده اولونور⁽⁸⁾ سونونجو کلمه نی ده یالنیز عثمانلی لارین ایشلتدیک لری بللی دیر. آلائی و گۆندهر کلمه لرین رومجا اولدوغو سؤیله نیر.

د) داستانلاردان بیرینده «بئش آخچالی علوفه چی لر» سؤزوده ایشله نیر کی⁽⁹⁾ بونادا ایرانداکی تورک دۆلت لری تشکیلاتیندا راست گلینمه میشدیر. بو اؤزلیکلر داستانلارین یالنیز 16 جی عصرین یاریسیندا یازیلدیغینی، هم ده عینی زاماندا عثمانلی حاکمیتی دؤرونده یازیلدیغینی گؤستیریر.

بو داستانلار، شوبهه سیز ارزرومدا، قوزئی آذربایجاندا و یا شیرواندا یازیلا بیلردی. قوزئی، هم ده گونئی آذربایجان و شیروان هیجری 1012- 999 جی (1590-1603) ایل لرده 13 ایل عثمانلی حاکمیتی آلتیندا اولموش - دور. شیروان اؤلکه سینده 17 جی عصرین اکینجی یاریسیندا دا دهه قورقود داستانلاری نین جانلی بیر شکیلده یاشادیغی دا معلومدور.⁽¹⁰⁾ بونونلا برابر، بیز داستانلارین ارزروم بؤلگه سینده یازیلیمیش اولدوغو قناعتینه گلیریک. چونکو:

الف) داستانلاردا بیر آز اؤنجه دئییلدی کی عثمانلی دۆلتی تشکیلاتینا عاید بعضی کلمه لر واردیر: پاشا، سانجاق بیگی، آلائی، گۆندهر، بئش آخچالی علوفه چی لر.

ب) الیمیزده کی نسخه لر عثمانلی دؤورو آنادولو تورکجه سی ایملاسیلا یازیلیمیشدیر.

(ج) 16. جی عصرده آذربایجان و شیرواندا بو داستانلارین یازیلما بیلجه‌یه‌یی سوییه‌ده تورکجه نثر ادبیاتی‌نین موجودیتینه دایر کافی دلیل لر یوخدور.

(د) بو داستانلاری 16. جی عصرین ایکینجی یاریسیندا ارزروم بؤلگه‌سینده قووه‌تلی بیر شکیلده یاشادیغینی بیلیریک.

(ه) داستانلاردا ارزروم بؤلگه‌سیله ایلگیلی اولان یئر آدلاری آزدئییلدیر: بایبورد، آونیک (Avnik) پاسین، قارا دروند. بونلار قادیمدن بری ارزروم بؤلگه‌سینده یاشایان دوخارلی اویماغی‌نین آدینی دا علاوه ائتمک اولار. بو اویماغین آدی 3. جی داستاندا بیر شعرده چکیلیر.

(و) دؤوروموزده بئله بو داستانلاردان بعضی‌لری‌نین همین بؤلگه‌ده یاشادیغی معلومدور.

(ز) داستانلاردا آچیق بیر شیعه‌لیک تأثیری گؤرونمور. حتتا داستانلارین باشیندا دده قورقودا استنادن دئیلمیش سؤزلر آراسیندا خلیفه عثمان بن عفان ایله پیغمبرین زوجه‌سی عایشه‌نین آدی چکیلیر، 2. جی داستاندا دا یننه عایشه‌نین آدینا راست گلیریک.

گؤروندیو کیمی، داستانلار «خانیم هئی!» خطابی ایله باشلاییر و خطاب ائدیلن خانان «یوم» (یاخشیش دیک‌لرده اولماق اوچون دوعا) وئرلمکله سونا چاتیر. بو خصوص داستانلارین بیر خانان مراجعتن یازیلیمیش اولدوغونو آچیقجا گؤستریر. بونو تصدیق ائدن باشقا بیر دلیل ده مراجعت ائنده‌نین بیر اوزان اولماسیدیر. حقیقتن، ده‌لی دومرول / دستانین سونلاریندا بئله بیر ایفاده واردیر: «دده قورقود گلین بوی بویلا دی، سوی سویلا دی. بو بوی ده‌لی دومرولون اولسون، مندن سونرا آلپ اوزانلار سؤیله‌سین، آلنی آچیق جومرد آرهن لر دینله‌سین دئدی» (11)

داستانلارین قهرمانلاری هارادا و نه زامان یاشامیشلار؟

داستانلاردا تصادوف ائدیلن یئر آدلاریندان چوخو اینساندا ایلک باخیشدا قهرمانلارین شرقی آنادولو و یا آذربایجاندا یاشادیقلاری بارهده تصور یارادیر:

داستانلاردا قهرمانلارین منسوب اولدوقلاری اوغوز ائلی نین وصفلری ایسه بونلادیر:

(الف) تام کۆچری دیرلر.

(ب) ایچ اوغوز و دیش اوغوز اولماقلا ایکی اجماع حالیندا یاشاییر، یاخود اوچ- اوخ آدلاری ایله ایکی قولا آیریلیر.

(ج) اوغوز ائلی اۆلکه سینده هامیلیقلا یا یالاغا و قیشلاغا گئدیب- گلیرلر. هر بوی اؤزونه عاید بیر یوردا یاشاییر، اوراداکی داغلارا یا یالاغا چیخیر.

(د) اوغوز ائلی نین سیاسی بیر قورولوشو واردیر و ائلی فتودال بیر اصیلزاده صینفی اداره ائدیر.

(ه) اوغوز ائلی نین قویون آتیندن باشقا آت اتی ده یئدییی و حتتا قیمیز بئله ایچدییی گؤرونور.

شرقی آنادولودا و آذربایجاندا هئچ بیر زامان بو وصفلره مالیک بیر اوغوز ائلی یاشامامیشدیر⁽¹²⁾ بس بو اوغوز ائلی هارادا یاشامیشدیر؟ اوڤتا

عصیرلر تورک تاریخی ایله مشغول اولان هرکس بونون جاوابینی آسانلیقلا وئره بیلر. سیردریا بویوندا حقیقتن داستانلار بیرینجی حیصه ده منبع لرین وئردییی امکان اؤلچوسونده تاریخ لرینی آیدینلاشدیرماغا جهد ائتدیمیز اوغوزلارا عایددير. شرقی آنادولونون و آذربایجانین تاریخی حاققینداکی معلوماتیمیز ضروری اولاراق بیزی بئله بیر حکم چیخارماغا وادار ائدیر. بو داستانلار 10. جی عصرده کی اوغوز ائلینه، یاخود مختلف کؤچلر ایله سایبی آزالان، اساسن قاراجیق داغلاریندا یاشایان 11. جی عصرده کی اوغوز ائلینه مخصوصدور؟ بیز ایکینجی احتمالا بؤیوک یئر وئیریک. اوغوزلار بو خاطیره لرینی و یا اولارین داستانلاشمیش شکیل لرینی یاخین شرقه گتیردیلر. بونلار بورادا «اوغوزنامه» آدی آلتیندا یازیلدی کی بو دا ابن اللّٰه واداری نین بیلدیردییی کیتابدیر. داستانلار اوژانلار واسیطه سیله خالق آراسیندا یاشادیلردی. بونلار زامانین ضروری قیلدیغی بعضی تأثیرله اوغراقدان سونرا یئنن دن یازیلدی. حاضیردا الیمیزده اولانلار دا بونلاردیر. داستانلارین سیردریا بویونداکی اوغوز ائلینه عاید اولدوغو او قدر شوبهه دوغورمایان بیر حقیقت دیر کی بونو تصدیق ائده جک باشقا دلیل لر آراماغا بئله لزوم یوخدور. بونولا برابر صیرف مارق نامینه باشقا یئرلرده و داستانلارین اؤزلرینده بو خصوصلا ایلگیلی بعضی دلیل لری قئید ائدیریک.

الف) داستانلاردا بؤیوک بیر معنوی سیما اولاراق گؤرونن دده قورقود، بیلیندییی کیمی، 14. جی عصرین اوّل لرینده ائلخانی ساراییندا یازیلیمیش «جامع التواریخ» ده کی «تورکلرین تاریخی و اوغوزون جهانگیرلییی نین حئکایه سی» فصلینده ده تصویر ائدیلیمیشدیر. قورقود آتا اورادا تورکوستاندا یاشامیش اوغوز ائولادلاری نین معتبر بیر دؤلت آدمی کیمی قیمتلندیر - یلمکله یاناشی اونون کرامت اییسی (صاحبیی) اولدوغودا گؤستریلیر. (13)

قورقود آتاسى نين مزارى دا ايكي يئردە اولماق اوزرە، سىردىيا بويوندا
گۆستريلىر. (14)

ب) داستانلاردا، بايندىرخان نظره آلىنمىسا، فئودال پىللەكانى نين ايلك
پىللەسىندە دايانان، يعنى بوتون اوغوز بىلرى نين آغاسى اولان سالور
قازان بىگە، *ابوالقاسى نين «شجره تراكمه»* سى نين باشلىجا منع لر يندن بىرى
اولان «وغوزنامە» لردە اؤنملى يئر وئريلدىيى گۆرونور. اؤنجه دە اشاره
ائىلدىيى كىمى بو «وغوزنامە» لر بىزىم داستانلاردا نىر سىجىيە صاحىب
ايدىلر. بونولا برابر هر ايكىسىندن دە آنا عنصرلى عىنى اولان بعضى
مشترك حادىثەلر تصوير ائىلىر. مثلىن بو «وغوزنامە» لردە بئچەنە (بئچىنىق)
ائلى باشچىسى دويمادىغىن سالور قازانين ائىكىشىن قرارگاهىنا باسقىن
ائىدىنە، قازانين قاجدىغىنا، آناسى چىچكىلى خاتونون دوشمن طرفىندن
آپارىلدىغىنا، ائىكىشىن اوچ ايل سونرا دويمادىغا نايى ايله مال گۆندەرىپ
آروادىنى قورتاردىغىنا دايىر بىر پارچا واردىر، حتتا بو خاتونون آرى نين يانىنا
دۇندۇكدن آلتى آى سونرا بىر اوشاق دوغماسىنا سون درجه غضبەلەنن سالور
قازان «بو اوشاغى هاردان آلدىن؟» دىيەرەك بىر دەيەنكلە آناسى نين باشىنى
يارمىشىدى. (15) بىزىم داستانلاردا دا كافىر بىگى شۇكلو مىلىك سالور قازانين
يوردونو باساراق، آناسىنى، آروادىنى و اوغلونو دوستاق ائىدىب گۆتورور.

يئنه *ابوالقاسى نين بو «وغوزنامە»* لردن اقتىباس ائىدىيى، قازان يەيىن
اوغورلارىنى و جومردلىيىنى گۆستەرەك اونو اۋىن لايىقىنجه بىر منظومە
واردىر كى عىنن بئلەدىر (16)

ياز- قورت داغدىن اۋنور (17) داشىن يوغارلاتدى *

سالور قازان اۋترو بارىب كارباب توتدى

ایت بئچه نه گؤروب آنی ایسی گئتدی
آلپلار، بی لر، گؤرن بارمی قازان کیمی؟

بیر قازانقا قیرخ بیر آتین اتین سالدی
اول قازاننی سول الیی بیرلن آلدی
ساغ الیی بیرلن ایلگه اولشدیردی
آلپلار، بی لر، گؤرن بارمی قازان کیمی؟

گؤی آسماندا ائنیب گلدی افعی ایلان
هر آدامی اودار ایدی گؤرن زامان
سالور قازان باشین کسدی، وئرمه دی آمان
آلپلار، بی لر، گؤرن بارمی قازان کیمی؟

اوتوز قیرخ مین لئشکر بیرلن قازان واریب
ایت بئچه نه ائل لرینی بوتون قیریب
بیر نئچه سی قوتولدولار چوخ یالواریب
آلپلار، بی لر، گؤرن بارمی قازان کیمی؟

تورک و تورکمن، عرب، عجم رعیتلر
قازان ائتدی مسلمانا تربیتلر
کافرلرینی قیردی بوتون ایشله ده رک چوخ فرصتلر
آلپلار، بی لر، گؤرن بارمی قازان کیمی؟

سياح «قورقود» آغلار قالدين ايندى، بيلگيل
او قازانين دۇلتينه دوغا قيلگيل
كاروان گئتىدى، چوخ گنجيكدين، يولا چيخگيل
آلپلار، بىلر، گۇرن بارمى قازان كيمى؟

اوندان هنر اۋيرنديلر بارچا- ائولى
بعضىلرى اونون كيمى ساغلى- سوللو
بيزه اولدو بوتون ائلين اورنو، دىنلى
آلپلار، بىلر، گۇرن بارمى قازان كيمى؟

بو منظومه ده گۇستريلىن قازقورت داغى نين سىردريا بويونداكى قاراجيق
داغى نين بير حيصه سى اولدوغو داها اول دئيلىميشدير و منظومه ده قازان
بهين گۇيدن ائتن و هر گۇردويونو يئن بير ايلانى اۋلدوردويو بيلديريلير.
بيزيم داستانلارداكى بير شعرده ده بو ايلان اۋلدورمه حاديتيه سينه اشاره
ائديلير:

يئددى باشلى اژدها يا يئتيب وارديم
هئيتيندن سول گۇزوم ياشاردى
هئى گۇزوم، نامرد گۇزوم، مخنت گۇزوم
بير ايلاندا نه واركى، قورخدون - دئديم
اوندا داها ارهم، بيگهم - دئيو اۋيونمه ديم
اۋيونلر خوش گۇرمه ديم.⁽¹⁸⁾

بونلاردان باشقا، یئنه «شجره تراکمه» ده سالور قازانین خاتونونون آدی و وصفی بیزیم داستانلارداکی نین عینی دیر، یعنی «بویو اوزون بورلا خاتون»، سالور قازانین اوغلونون آدی اوروزدور (اوروس)

ج) داستانلار بیزه اوغوز ائلی نین یوردو باره ده آچیق بیر فیکیر وئرمیر. داستانی اوخویان هر هانسی بیر آدام اوغوزلارین یاشادیقلاری یئر حاققیندا قطعی بیر فیکره گله بیلیمیر. حتتا قان-آبازا، گنجه، بردع، تاتیان، باشی آچیق، گورجوستان، سورمه لی، آغجاقالا، قارادره و الینجه کیمی یئر آدلاری بئله بو خصوصدا، اونا کؤمک ائده بیلمز. بئله کی، اورادا هئچ بیر زامان گورجولرین الینه کئچمه میش اولان الینجه (الینجاق) قالاسی دا کافیر قالاسی کیمی گؤستریلیر. خولاصه، داستانلاردان اوغوز ائلی نین یوردو بللی اولمور. داستانلاردا ایکی یئرده سالور قازان و بیر یئرده بایندیرخان باره ده تعریفله مه لر وار. بو تعریفله مه لرده اونلار «تورکوستانین دیره یی، قارانجیغین اصلانی، اَمَت (amət) سویونون کاپلانی» کیمی وصف ائدیلیر.⁽¹⁹⁾

بونلار، گؤستریدی کیمی، یالنیز تعریفله مه لرده اؤز عکسینی تاپان، لاکین حادثه لرله ایلگیلی اولمایان یئر آدلاریندان دیر. بوراداکي تورکوستان هئچ شوبهه سیز بو آدی داشییان اولکهنین اؤزودور و باشقا بیر یئری ایفاده ائتمیر. قاراجیغا گلینجه، جیزه نین (جزیره) گونئیینده، دجله نین غریبنده و عراقدا آلتون کؤرپونون غریبنه بو آددا داغلار اولسادا، داستانلاردا بونلارین دئییل، اوغوزلارین سیردریا بویونداکی مشهور سیرا داغلاری نین نظرده توتولدوغو شوبهه سیزدیر. اَمَت سویونا گلینجه، بعضی مؤلیف لر⁽²⁰⁾ بونون آمید سویو اولدوغو فیکرینی ایره لی سورسه لرده، بو ادعانین قبول اولونماسی غیر مومکوندور. چونکو داستانلاردا آمید «حامید» کیمی گئتمیشدیر کی⁽²¹⁾ 15 و

17. جی عصرلرده آنادولو و ایران تورک لری ده شهرین آدینی عینی شکیلده تلفظ ائدیردیلر. (22) ایکینجیسی، تورک لرین دجله یه آمید، سویو دئدیک لرینه دایر هئچ بیر دلیل یوخدور. دیگر طرفدن، امه تین 15-17. جی عصیرلرده آنادولو و ایران تورک لری آراسیندا شخص آدی کیمی ایشلندینی ده بیلیریک. (23)

بو فیکری صاف-چوروک ائتدیکدن سونرا امت سویونون تورک وستاندا و قاراجیق آدلاری ایله بیرلیکده چکیلمه سینی نظره آلاق، بو آد آلتیندا اوغوزلارین سیردریا دا اولان یوردلارینداکی بیر ایرماغین قصد ائدیلمیسه باره ده حکم وئرله بیلر. بیرنجی داستاندا قاضیلیق داغی آدلی بیر داغدان دا بحث ائدیلمیر. (24) شوبهه سیز، بو داغدا اوغوز یوردوندا دیر. ائله بو آددا «هاناس» داستانیندا دا بیر یئر آدی چکیلیر. (25)

د) داستانلاردا چکیلن شخص آدلاریندا چوخو 11-جی عصر و داهای اولکی زامانلاردا ایستیفاده اولونموش قدیم (آرخاییک) ایسیم لر دیر. بونلار: دیرسه خان، بورلا، دوخا (دوکا) (26)؛ قوجا دومرول، باسات، بامسی بئیره ک، بابور، یئنیک، قاضیلیق قوجا، بوغدوز آمن، ماماق، الیغ قوجا، اوشون قوجا، آیره ک، سه یرک، حتتا بلکه ده قازان (27) و قییان سلجوق، (28)

ه) داستانلاردا اوغوزلارین دوشمن لری کافیر آدلانیر. قوم اولاراق یالنیز «چرکز» آدی، اودا بیر منظومه ده بیر دفعه چکیلیر. (29) اولکه کیمی گورجوستانین آدی خاطیرلانیر.

داستانلاردا اوغوز ایگیدلری نین یاغیلاری (دوشمن) اولان کافیر بی لری بونلاردیر: شؤکلوملیک، بوغاجیق ملیک، قارا توکن ملیک، قارا آسلان ملیک، دمیریایی قیپچاق ملیک، سونو ساندال ملیک، آغ ملیک چشمه، آرشین اوغلو دیره ک تکور، قارا تکور. بونلاردان سون ایکیمی، یعنی آرشین اوغلو دیره ک

تکور داستاندا قارا دنیز ساحیلینده اولدوغو سؤیلهنن دوزمور قالاسی نین قارا تکور ده الینجه (آلینجاق) قالاسی نین بی لری دیر. دیگرلرینین ایسه قالالاری یوخدور، قومیت لری ده بیلدیریلیمیر. شؤکلو ملیک داستانلارین باشلیجا و اصیل عنصرلریندن بیریدیر. داستانلارین دؤرونده ده دوشمن تمثیل ائدیر و هر دفعه ده یولداشلاری بوغاجیق ملیک و قارا تۆکن (یا خود تۆکن) ملیک ایله بیرلیکده اؤلور. قیپچاق ملیکه گلینجه، او، سلجوغون آتاسی دوکاک کیمی، دمیر یایلی لقبینی داشییر. قیپچاق ملیکین حادثه لر صحنه سینده بیر رولو یوخدور. یالنیز قازان به یین قارداشی اوغلو و کوره کهنی قارا بوداغین اونا قان قوسدوردوغو سؤیله نیر. بوراداکي قیپچاق آدی نین بو به یین منسوب اولدوغو ائلی ایفاده ائتدیینه شوبهه یوخدور. باشدا شؤکلو ملیک اولماقلا اوغوزلارین دوشمن لری اولان بوتون کافیر بی لری نین آدلاری، گؤرونديو کیمی، تورکجه دیر. شوک (شؤک) تورک دیلینده سوکونت، آغیر باشلیلیق معناسینی وئرمکله، شؤکلو ساکیت، آغیر باشلی آنلاملارینی ایفاده ائدیر. لاکین بو خصوص نه اولورسا اولسون قطعی اولاراق بیلدیمیز شئی شؤکلونون تورک لر آراسیندا آد کیمی ایشله دیلمه سیدیر. 1071-2 جی ایل لرده سوریانی توتان اوغوز (تورکمن) بی لریندن بیر ی بو آدی داشییردی.⁽³⁰⁾

نتیجه اولاراق اوغوزلارین داستانلاردا کافیر کیمی تصویر ائدیلن دوشمن لری، اونلارین تاریخی دوشمن لری اولان قیپچاقلاردان باشقا هیچ کیم دئییلدیر. یوخاریدا آدی چکیلن دمیر یایلی قیپچاق ملیک سؤزوده بونون اوچون مهم بیر دلیل دیر. آدلاری تورک سؤزلریندن اولان و بعضی لری ملیک عنوانی ایله گؤستریلن کافیر بی لری ده قیپچاقلارین باشبوغلاریدیرلار.

قېچاقلارین اوغوزلاردان چوخ سونرا، آنجاق 12. جی عصرین ایکینجی یاریسیندان اعتبارن اسلام دینینی قبول ائتمه یه باشلادیقلارینی بیلیریک.

و) داستانلاری یارادان و اونون دایره سینی احاطه ائدن اوغوز ائلی چوخ قدیم زامانلاردا یاشامیش بیر خالق دیر. اونلار، دئیسه سن، قهرمانلارین پیغمبر دؤرونده یاشادیقلارینی ظن اندیردیلر.⁽³¹⁾ *ابوالقاسی* نین اثریندن اؤیره نیریک کی، تورکمن لرین «اوغوزنامه» لرینده ده بو شکیلده بیر ظن ائتمه واردیر. لاکین اونلاردا 300 ایل سونرا، یعنی 10. جی عصرده یاشادیقلاری روایتی ایدی. رشیدالدین ده کی فصیلده قورقود آتا و اونون آتاسی گزنجکون مکّه یه گئدیپ پیغمبری زیارت ائتدیگی سؤیله نیر.⁽³²⁾

داستانلارین موضوعسو

بیلندییی کیمی الیمیزده کی «دده قورقود» کیتابیندا 12 داستان [بوی boy] واردیر. بو 12 داستانان ایکسی نین یعنی «دهلی دومرول» و «باسات» داستانلاری نین موضوعسو قهرمانلارین فوق طبیعی وارلیقلارلا مبارزه سیدیر. دیگر بیر داستاندا قهرمان (قانتورالی) سیلاحسیز اولاراق بوغا، آسلان و بوغرا کیمی حیوانلارلا ووروشور. باشقا داستانلارین بعضی لرینده ناغیل عنصرلری اولسادا، بو عنصرلر هم آزدیر، هم ده حادثه لرین گئدیشینده اؤنملی سایلا بیلجک تأثیره مالیک دئییلدیر.

بو 12 داستانان 1، 4 و 5. جی داستانلاردا یعنی دیرسه خان اوغلو بوغاج، دهلی دومرول و قانتورالی داستانلاریندا حادثه لر صحنه سینده یالنیز قهرمانلار و اونلارین یاخین آداملاری (عایله عضولری و یولداشلاری) اشتراک اندیرلر. دیگر داستانلاردا ایسه صحنه ده قهرمانلا بیرلیکده آدی سانی بللی، سیاسی موقع لری دیشمه یین بیر قوروق بی ده اشتراک اندیر. اونا گؤره ده بو داستانلاردا صحنه غلبه لیک، دئکور داها زنگین دیر. داستانلاردان هر بیرین قهرمانی آدی سانی بللی، سیاسی موقع لری دیشمه یین بی لردن بیریدیر.

فوق طبیعی وارلیقلارلا دؤیوشن قهرمانلاردان بیر دهلی دومرول دور. دومرول دوخا (دوکا) قوجانین اوغلودور. یعنی بوتون قهرمانلار کیمی،

آتاسى نىن آدى بللى دىر و يئنه اونلار كىمى بىر بى دىر. او، اورەبى تىمىز، قوچاق و اثركن پارلايان بىر شىخىس اولدوغو اوچون، اونا داستانلارداكى بعضى قهرمانلار كىمى دەلى لقىبى وئرىلمىشدير.⁽³³⁾ دومرول بىر قوروموش چايىن اوستونده سالدېغى كۆرپودن كىچن لردن بىلەيىنن گوجونه آرخلاناراق باج آلير. كورپوسوندن كىچمك اىستەمەين لرى بئله خراج آلماق اوچون كۆرپودن كىچمەيە مجبور ائدير. بئله ليكلە تارىخى دەلى دومرولون شىخىسىنى بودور. ائلدالارلى آراسىندا شەرتى خاطرەلرە ياشاماسى دا بورادان، يعنى كۆرپوسو باشىندا و يا اؤز يوردوندىن (تورپاقلارى) گليب كىچىندن خراج آلماسىندان گلير. آرادان زامان كىچىدىكجە دوخا قوجانىن اوغلونون آدى تىخىل سوزگەجىندن كىچمىش، اؤزوندىن باشقا اىگىد، آلپ اولمادىغىنى سانان دەلى دومرول قارشىسىنا اونو مغلوب ائدەبىلەجك عزرايىل چىخاريلمىش و بئلهجە دەلى دومرول داستانى مئيدانا گلەمىشدير.

ابن فدلان⁽³⁴⁾ 921جى اىلدە بۇيوك بىر كروانلا اوغوز يوردونو كىچىركن، بىر اوغوز اونلارنىن قاباغىنى كسمىش، آنچاق اىستەدىنىنى آلدىقدان سونرا كروانىن حرەكەت ائتمەسىنە اجازە وئرمىشدير.

تەبەگۆز آدلى قورخونچ و فوق طبعى وارلىق ايله ووروشان باساتا گلەنچە او، اوغوز ائلىنىن بوز-اوخ يا خود دىش اوغوز قولونون باشچىسى آروز قوجانىن كىچىك اوغلودور. قىيان سلجوق ايسە بۇيوك قارداشى دىر. باساتىن رولو سادەجە اؤز آدىنى داشىيان داستانلا محدودلاشمىر، اونون آدى سونونجو داستاندا دا چكىلير. باسات بو قارداش قىرغىنىندا، يعنى اوچ اوخ (يچ-اوغوز) و بوز-اوخ (دىش اوغوز) آراسىندا دوشمن چىلىك ياراندىغى واخت، آتاسى آروز قوجانىن اؤز آغاسى قازانا قارشى عصيان قالدردىغى ائنادا قورخونچ بىر شىخىسىنى كىمى مئيدانا چىخىر. بىلرلىكى سالور قازانىن

ایناغی بوز آیغیرلی بییرهک یارانان دوشمن چیلیک نتیجه سینده باساتین اونون یوردونو باسیب، هر شئی الینه کئچیره جه ییندن تشویشه دوشموش و قورخموشدو. ⁽³⁵⁾ باساتین اوغوزلارین دوشمن لرینه قارشیدا شجاعت گؤسترمه سی باره ده هئچ نه بيلمیریک، بؤیوک قارداشی قیان سلجوغون تپه گؤز ایله ووروشمادا اؤدو پارتلایب اؤلدویو سؤیله نیر. ⁽³⁶⁾ باسات دا اصلینده قارداشی نین قصاصینی آماق اوچون تپه گؤزله ووروشماغی قرارا آلیر. تصور ائتمک مومکوندور کی، تپه گؤز بلکه ده اصلینده اوغوزلارا بؤیوک زیانلار وورموش ایتگی لر وئردیرمیش بیر دوشمنی تمثیل ائدیر. یعنی تپه گؤز بولقبی داشیان قیپچاقلاردان بیر دوشمن باشوغو اولاییلر. ⁽³⁷⁾ او، باسقیملار ایله اوغوزلاری، اساسن، بوزا-وخلاری قورخونج مغلوبیتلره اوغراتمیش، باساتین بؤیوک قارداشی قیان سلجوق، آریق جانندان (ایکی قارداشیه) ده میر دونلو ماماق، دؤزن اوغلو آلم رستم و اوشون قوجا کیمی بی لر باش وئرن دؤیوشلرده اؤلموشلر. باسات سونرا تپه گؤزو مغلوب ائدیپ اؤلدوردو، قارداشینین و ائلداشلارینین قصاصینی آلیر. آرادان زامان کئچدیکجه تپه گؤزون بولقبه یاد ائدیلمه سینده بلکه خارجی بیر تأثیرین ده رولو اولموش، او فوق طبعی بیر وارلیق اولراق تصور ائدیلمیشدیر.

بیرینجی داستان، یعنی دیرسه خان اوغلو بوغاج بویونا گلینجه، بورادا اساس موضوع یولداشلارینین خیانتینه اوغرامیش، اونلار طرفیندن اؤزو و عایله سی توتولاراق کافیر ائل لرینه آپاریلان بیر به یین (دیرسه خان) اوغلو بوغاج طرفیندن خلاص ائدیلمه سیندن دانیشیلیر. گؤرونویو کیمی، بو داستانین موضوعسو هر یئرده هر زامان باش وئره ییلن بیر حادثه دیر، غیر عادی بیر طرفی یوخدور.

ایندیه قدر حاققیندا دانشیلمایان، بیزیم اوچون دیقته لایق و اوزرینده دایانماغا لزوم دویولان سونونجو و ایکینجی داستانلاردیر. سونونجو داستاندا موضوعون گئرچکلییی او قدر آیدیندیرکی، اونو اوخویارکن، انسان اؤزونو تاریخی بیر اثرین صحیفه‌لری قارشیسیندا سانیر. موضوعون ایضاحی دا چوخ گؤزل و جانلی دیر. بو داستانین قیسا موضوعو بئله‌دیر: بی‌لربیگی قازان تابعلیینده اولان اوچ-اوخ و بوز-اوخ بی‌لری ییغیناق اولاندا ائوینی یاغمالاداردی. آنجاق سون دفة ائوینی بوز-اوخ (دیش اوغوز) بی‌لرینین اولمادیغی بیر زاماندا اوچ-اوخلارا (ایچ-اوغوز) یعنی اؤز قولونا یاغمالاندی. اونون نه اوچون بئله حرکت ائتمه‌سی نین سببی آیدین دئییلدیر. قازانین ائوینی اؤزلرینین اولمادیغی بیر زاماندا یالنیز اوچ-اوخلار یاغمالانماسی بوز-اوخلارین باشچیسی، قازانین داییزی آروزقوجانین و اونون تابعلیینده اولان باشقا بی‌لرین حدّینه سبب اولور. اونلار قازانین دوشرگه‌سینه گئتمه‌یه‌رک تابعلیک وظیفه‌سینی ایفا ائتمه‌دیلر. آروز قوجا قازانا قارشى دوشمن‌لینی آچیق بیلدیردیکدن سونرا تابعلیینده اولان بوز-اوخ بی‌لرینی یانینا اوخویوب ایندن بئله اونا باش ایمه‌یه‌جک‌لری حاقدا (عاصی اولدوقلاری) قازانا خبر گؤنده‌ره‌جه‌یینی سؤیله‌دی و بو باره‌ده اونلارین نه دوشوندوک‌لرینی سوروشدو. اونلار «نه دئیهلیم، چون سن قازانا دوشمن اولدون، بیزده دوشمنیز»- دئدیلر. آروز قوجا بی‌لره قازانین ایناغی بئیره‌یین بوز-اوخلاردان قیز آلدیغی اوچون اونلارین کوره‌که‌نی اولدوغونو، بونا گؤره ده اؤز سیرالاریندا اونا یئر وئريلمه‌سینی، قبول ائتمه‌دییی تقدیرده اؤلدورولمه‌سینی تکلیف ائتدی. بئیره‌ک بیر حيله ايله چاغیريلمیش، اونا اؤز طرف‌لرینه کئچمک تکلیف اولونموش، اونون بو تکلیفی قطعی صورتده رد ائتدیینی گؤردوکده آروز قوجا اونو قیلینجلا آغیر یارالامیشدیر. بئیره‌ک

اثنینه گؤتورولسه ده آلدیغی یارادان اؤلموشدور. بونو بیلن قازان چوخ کدرلنمیش گونلرله دیوانا چیخمامیش، غصه ایچه ریسینده دولانمیش، سونرا چوخ سئودی ایناغی نین قصاصینی آلماق و آروزگیلی یئنی دن اؤز اطاعتی آلتینا سالماق اوچون حرکتیه باشلامیشدیر. قازان آروزقوجا ایله تک به تک بیر ووروشمادا اونو مغلوب ائتمیش و اؤلدورموشدور. بوندان سونرا دیگر بوزلاروخ بی لری قازانین البنی اؤپهرک اونا باش ایمیشلر. قازان اونلارین گوناھلارینی باغیشلامیش، آروزقوجانین اوردوسینی داغیتیمیش و ائلینی-گونونو (یعنی اوردا خالقینی و بویونو) یاغمالا تمیشدیر. گؤرون دیو کیمی، بو داستانین مضمونو کدرلی دیر. چونکو قارداش قیرغینیندان بحث ائدیر. بو قیرغیندا یاراشیغی، ایگیدلییی و گؤزل اخلاقی ایله «اوغوزون ایمره نجه سی» لقبینی قازانمیش بئیره ک اؤلموش، بوزلاروخلارین باشچیسى آروزدا باجیسى اوغلو طرفیندن اؤلدورولموش و هر شئی چاپیلیب تالان ائدیلمیشدیر.

بورادا بئیره یی اؤز طرفینه چکمک اوچون گؤستریلن سبب، یعنی بوزلاروخلاردان قیز آلماسی شوبهه دوغورور، بو فیکرین دوغرولوغونا اینانا بیلمیریک. چونکو ایکی قولدا بیر-بیریندن قیز آلیب-وئریردی. بئیره ک یارالانیب اؤز اوردوسونا دؤندوکدن سونرا بئله آروزقوجانین اوغلو باساتین دوشرگه نی باساجاغیندان چوخ قورخویا دوشور. لاکین حادثه - لرده باساتین هر هانسی بیر حرکتیندن بحث ائدیلمیر.

بو سونونجو داستان بلکه ایکینجی داستاندا اول اولمالیدی. چونکو داستاندا بوزلاروخلارین باشچیسى آرتیق آروزقوجا دئیل نوه سی قییان سلجوق اوغلو ده لی دونداردیر. سونرا گلن داستانلاردا دا دایما ده لی دوندارین آدی چکیلیر. بونون کیمی قازانین نایی قیلباش دا بو حادثه ده

ساغدير. لاکين او ايکينجی داستاندا شۆکلو ملیکين قازانين اورداسينا ائنديیی باسقیندا اۆلموشدور. (38)

ايکينجی داستانين قيسا مضمونو بئلهدير: قازان بی لری ایله اووا گئتديیی زامان دوشمن شۆکلو ملیک باسقین ائدهرک قازانين بۆیوک اورداسینی داغیتیش، نایی الیغ قوجا اوغلو قیلباش اۆلموش، اوغلو آروز، آروادی بورلاختون و آناسی اسیر آلینیب گۆتورولموشدور. بوندان خبر توتان قازان شۆکلو ملیکين اوزرينه هجوم ائتمیش. بی لرين کۆمه یی ایله دوشمنی مغلوب ائديب، اوغلونو، خاتونونو، آناسینی خزینه سینی گۆری آلمیشدير. بو داستانيندا بیزه اولموش بیر حاديثه نی خبر وئردینی ظن ائديریک. یعنی دوشمن باشبوغلاريندان شۆکلو ملیکين قازانين اورداسینی باسیب ياغمالاماسی بیر گۆرچه يه بنزهير. لاکين باسقین زامانی قازان اورداسينين ايچينده يدی، ياخود باشقا يئرده يدی؟ بو باره ده هئچ بیر شئی سؤيله مک مومکون دئييل.

بوخاريدا قئيد ائيلديیی کیمی، «شجره تراکمه» ده پئچئنئق ائلينين باشبوغو دويماديغين سالور قازانين آتاسی ائنگيشين اورداسينا باسقین ائنديینی، ائنگيش و قازانين قاجديغینی، قازانين آناسينين اسیر ائديلیب آپاريلديغینی، ائنگيشين نایی ایله مال گۆندهره رک آروادینی خلاص ائتمه سینی گۆسترن بیر روايت واردير. بو روايته اولدوغو کیمی، قازانين مال گۆندهره رک ياخين آداملارینی قورتارماسی دا احتمال ائديله بيلر. آنجاق قازان بی سونرا پارلاق بیر ظفر قازاناراق، بو باسقینين قصاصینی آلمیشدير. بو داستان ایله «شجره تراکمه» دن نقل ائتديميز منظومه سالور قازان به يين بو شانلی غالبیتینی عکس ائديرير.

داستانلارین قهرمانلاری اصل زاده طبقه سینه منسوب شخصلر، یعنی بیلر دیر. صحنه ده کی شخصلر آراسیندا ساده خالق دان هئچ کیم گؤرونمور. یالیز ایکینجی داستاندا قازانین قاراچوق آدلی چوبانی استثناء تشکیل ائدیر. بو چوبان آغاسی نین سوروسونو دوشمنلردن فداکار جاسینا قوروموش و حتتا اونون قارداشلاری قیان گوجو، ده میر گوجو بو اوغوردا اولموشلر. علاوه اولاراق قاراچوق چوبان قازان به یین شوکلوملیک ایله دؤیوشلرینده ده ایگیدلیک گؤستریمیشدیر. قازان دا قاراچوق چوبانین گؤستریدی فداکارلیق و ایگیدلیه لاقئید قالما یاراق اونو امیر آخور تعیین ائتمیشدیر. بو ایگید چوبانین داشیدیغی آدین اونلو قاراچوق داغلاریندان آلینماسی احتمالی بؤیوک دور، تورکلرین جغرافی ایسیملری اوشاقلارینا آد اولاراق قویمالاری اسلام مؤلیفلرینه ده معلوم اولان یاییلمیش بیر عنعنه ایدی.

قهرمانلار

داستانلارین قهرمانلاری اوغوز ائلینه منسوبدورلار. بو ائل اکثر حاللاردا «قالین» (غلبه‌لیک، گوجلۇ) بعضن ده «قانلی» (احتمال کی، دؤیوشکن، یا خود قصاصینی آلان) سۆزلریله وصف ائدیلیلر.

اوغوز ائلی نین دایمی یاشادیغی بیر یوردو واردی. یعنی بو ائل یورد دیشدیرمیردی. او اۆز یوردوندا تام کۆچری بیر حیات سورمکده‌دیر: آنجاق توپلو بیر حالدا کۆچوب قونور، یعنی ائل حالیندا یایلاقدان قیشلاغا گئدیپ-گلیر. آچیقجا باشا دوشولور کی، بی‌لردن هر بیرینین بویو ایله بیرلیکده یاشادیغی بیر یوردو واردی. بی‌اۆز بویو ایله بیرلیکده بو یوردونون داغ و یا داغلاریندا یایلاغا چیخیر، ایرماق، چای بویو کیمی انگین و آلقاق یئرلرینده ایسه قشلا بیردی.

بو ائل اوچ-اوخ و بوز-اوخ آدلاریلا ایکی قولا آیریلیردی. اوچ-اوخ‌لارا عینی زاماندا ایچ اوغوز، بوز-اوخ‌لارا ایسه داش (دیش) اوغوز دئییلیردی. بو سونونجو سۆزلردن ده باشا دوشوله‌جه‌یی کیمی هر ایکی قول بیر-بیرینه قارشیمایاراق آیری ایکی اجماع حالیندا یاشاییردی. حتتا ایچ اوغوزلارلا دیش اوغوزلارین یوردلاری آراسیندا چوخ بۆیوک بیر مسافه‌نین اولدوغونو تصور ائتمک مومکوندور. اوچ-اوخ‌لارین بوز-اوخ‌لار اوزرینه گئچه، گوندوز، واخت-بی‌واخت یورودوک‌لرینی سۆیله‌مک مومکوندور. (39)

اوچ-اوخ‌لار ایچ اوغوز دئییلمه‌سی سیاسی حاکمیتین اونلارین الینده توڑلانماسیلا ایلگیلی اولمالیدیر.

قهرمانلارین مسلمانلیغی

داستانلاردا قهرمانلار بیزه مسلمان اولاراق تقدیم ائدیلیر. «شجره تراکمه» ده کی «اوغوزنامه» لردن آلینمیش پارچالاردا دا سالور قازان مسلمان کیمی تصویر ائدیلیر و اونون بو دینه خدمت ائتدییی ده بیلدیریلیر. داستانلاردا اشتراک ائدن شخصلردن آنجاق اوچو تورکجه آدلار داشیمیر. بونلار: «دستورسوزجا بایندیرخانین چریسینی مغلوب ائدن» غفلتقوجا اوغلو شیرشمس الدین، اکینجیسی «ایکی قارداش به به یین او لدوروب ذلیل گزن» دوزن اوغلو آلف رستم، اوچونجوسوده «قیرخ اویناشلی» بوغازجا فاطمه. بو اوچ ایسیمدن ایلک اکیسینه حصر اولونموش آیریجا داستانلار اولماسادا، آدلاری تئز-تئز چکیلیر. اکیسینین ده آتا آدلاری وئریلیر. حتتا دوزن اوغلو آلف رستمین بوز اوخلاردان اولدوغودا بیلینیر. بو سببله علی الخصوص بو سون ایکی آدین داستانلارا سونرادان داخیل ائدیلدیینی ادعا ائتمک بیزه چتین گلیر. هر حالدا داستانلارین 11- جی عصرده کی اوغوزلارا عاید اولدوغونو قبول ائتسک، بو مسئله ده حل ائدیلمیش اولار. یعنی بئله اولدوقدا قهرمانلارین مسلمان اولدوقلارینا اینانماق اولار.

داستانلاردا اقتصادى حيات

فئودال اوغوز اصیل زادهسى اولان قهرمانلارین چوخ وارلى اینسانلار اولدوقلاری گۆرونور. بی بیجان، بایبورا کیمی بعضی بی لرین آدلارینین باشیندا "بی" کلمهسی واردیر کی، بو بلکه اونلارین ثروت صاحیبی اولمالاری ایله باغلی بیر صیفت دیر. کۆچری بیر حیات سوردوکلری اوچون اوغوزلارین باشلیجا ثروت لرینی حیوان سورولری تشکیل اندیردی. یئتیشدیردیکلری باشلیجا حیوانلار قویون، آت و دوه دیر. وئریلن تویلاردا دولایسیلا آت و دوه اتی یئیلدی بیلدیریلسه ده، اونلارین همیشه یئدیکلری آت قویون اتی ایدی. قویونلاری دالاپ چوخ اولوب، بونلار حاقیندا تومن، یعنی اون مین ساییسی تئز تئز تکرارلانیر. دوهیه سادهجه بیر نقلیات واسیطهسی (یوک داشیما) گوزو ایله باخیلیردی.⁽⁴⁰⁾ آت ایسه اونلارین داستانلاریندا کی تعبیریه «یینیت» لری ایدی. داستانلاردا بی لرین زنگین لیبی حاقدا سؤیلهنن سؤزلری مبالغه لی حساب ائتمک لازیم دئییل. ابن فدلانین اوغوزلارین وارلى اولدوقلارینی، آرالاریندا 100/000 قویونو و 10/000 دوهسی اولانلاری گوردویونو یازدیغی بارهده داها اول معلومات وئرمیشیک.

کۆچری بیر حیات سورن قهرمانلار اساسن قویون اتی یئیردیلر. قویونون «آغجا قویون» جنسینه داها یوکسک دیر وئریلیردی. قویون اوچون

شیشلیک سۆزو ایشله دیلیردی. بو سۆزله قویوندان چئویرمه کباب بی شیریلمه سی گۆستریلیر. قویون آتیندن حاضرلانا «یخنی» یئمەیینینده آدی چکیلیر.⁽⁴¹⁾ تورکیه ده یخنی بوگون ده مشهور دور. یئنه داستانلاردا اکمک دن (چۆرهک) باشقا کۆمچ کلمه سی ده ایشلەنیر.⁽⁴²⁾ کۆمچ کۆله باسدیریلاراق حاضرلانا چۆرهک و یا یومشاق چۆره یه دئییلیردی. کۆمچ همین معنادا کاشغری ده گۆروندویو کیمی، فارسجا اثرلر ده ایشلەنمیشدیر. بو گون آنادولودا هله تانیان و حاضرلانا کۆمهجه بعضی یئرلر ده گۆمه، یا خود کۆمه ده دئییلیر.⁽⁴³⁾

داستانلاردا اوغوز بی لرینی مختلیف وسیله لرله ائندیک لری تویلاردا آتدان آیغیر، دوه دن بوغرا و قویوندان قوچ کسیره رک تپه کیمی ات یاغیلیر و گۆل کیمی قیمیز ساغیلیردی.⁽⁴⁴⁾ بورادا آت اتی، حتتا دوه اتی یئیلمه سینیی، قیمیز ایچیلمه سینیی بیز محض سیردریا اوغوزلارینا عاید ائده بیله ریک. آنادولو و ایرانا گلن اوغوزلارین بورادا اولر اولدوغو کیمی، آت اتی یئمەیه و قیمیز ایچمه یه داوام ائندیک لرینه دایر الیمیزده توتارلی دلیل یوخدور. بیلیندییی کیمی، تورکمن لرین منسوب اولدوقلاری حنفی مذهبی نین آت اتی یئمەیه اجازه وئرمه مه سی⁽⁴⁵⁾ قونشو مسلمان خالقلارینین دا آت اتی یئمەمه سی و نهایت اولر اولدوغو کیمی چوخ ساییلی ایلخی لارا صاحب اولما دیقلاری اوچون اولار آت اتی یئمک و قیمیز ایچمک عادت لرینی ترگیتیمیشلر. گۆروندویو کیمی اوغوزلار آدی چکیلن حیوانلارین ائرکک و جاوان اولانلارینی یئیرمیشلر. سیغیر اتی حاققیندا ایسه هئچ نه سؤیله نیلمیر. حال بوکی بعضی اثرلر ده اولارین سیغیر ساخلادیقلاری یازیلیر. داستانلاردا تورک لرین میلی یئمک لری اولان توتماجین آدی چکیلیر. حال بوکی بو یئمەیی اوغوزلار بیلیردیلر.

سلجوق طوغرول بیگین خراساندا اولارکن بیر مجلسده یندی بی بادیام حاققیندا «یاخشی توتماج ایمیش، آنجاق ساریمساغی اسکیک دیر» دئدیندن اؤنجه بحث ائدیلیمیشدیر. توتماجین تورکیه سلجوقلاریندا⁽⁴⁶⁾ و عثمانلی ساریالاریندا دا یئیلدی بی⁽⁴⁷⁾ بو گون آنادولونون بیر چوخ یئرلرینده حاضیرلانیدیغینی بیلیریک.

کاشغری⁽⁴⁸⁾ توتماجین هامی (یعنی باشقا اؤلکه لرده ده) طرفیندن تانینان بیر تورک خؤره بی اولدوغونو سؤیله ییر. بو یتمک اوغوزلار و دیگر تورک لر طرفیندن یاخین شرق اؤلکه لرینه گتیریلیمیشدیر. ایرانلی و عرب لرده اونو تانیمیشلار هم ده بو یتمه بین آدی فارس و عرب دیلینده اولان باشلیجا سؤزلوک لرده دوشموشدور.⁽⁴⁹⁾ شیرازلی ابواسحاق حلاجین «دیوان اطعمه» سینده تورک لر عاید اولان بیر چوخ یتمک لرین آدی چکیلیر. «توتماج، کؤمچ، گوللاج، چؤره ک، بوغرا، قییم، اوماج، قاتیق، چاغیر، قوود.» آیريجا بؤره ک و مانتی (مانتو) آدی ایله تانیلمیش ایچکی نوعوندن ده بحث ائدیلیر. بوغرا دا چوخ یاییلمیش بیر تورک خؤره بی دیر. بو، بوغراخان آدلی بیر تورک حؤکمداری نین ایجاد ائدی بی سؤیله نیر.⁽⁵⁰⁾ یئنه اوراداکی کؤمچ، گوللاج، چؤره ک، اوماج، بولاماج و دیگرلری نین بو گون تورکیه ده حاضیرلانیدیقلاری بیزه بللی دیر. توتماج آن سؤیلن و آن مشهور یتمک لرден بیر کیمی ابواسحاقین دیوانیندا تئز-تئز خاطیرلانیر. حتتا اورادا توتماجا عاید مستقل بیر منظومه ده واردیر.⁽⁵¹⁾

کاشغری نین و ابواسحاقین توتماج حاققیندا کی سؤزلری یتمه بین حاضیرلانماسی نین ماهیت اعتباری ایله دیشمه یه رک گونوموزه قدر گلدینی گؤستریر. توتماج بو گون توکات، سیواس، آماسیا، چوروم، آنکارا، یوزقات یؤره لرینده و افشارلار آراسیندا حاضیرلانیر. خمیر یوخا شکلینده، آنجاق

بیرآز قالین (بیر میلیمتر یاریم قدر) آچیلیر، ساج اوزرینده خفیف بیشیریلدیکدن سونرا اوچ بوجاق و یا پاخلاوا شکلینده کسلیب، حاصل اولان پارچالار ایستی سودا خاشلانیر، بیشیریلیمیش یاشیل مرجیمک ایله قاریشدیریلیر و بونون ایچینه ساریمساقلی قاتیق قاتیلیر. بو ایشلر گورولدو کدن سونرا اوزرینه ایچینده قییم اولان داغ ائدیلمیش یاغ تۆکولور. اونون اوزرینه ده یاشیل یا خود قورو نعناع سپیلیر. یئمک کاشغرینین ده سؤیله دییی کیمی، سولو اولور. گورونور کی، توتماجین تفرعاتلی بیر حاضیرلانماسی واردیر، گئرچکدن لذتلی و کالوریلی بیر خؤره کدیر. یالنیز توتماج، کاشغرینین اشاره ائدییی و یوخاریداکی عملیاتدان گوروندویو کیمی، آغیر هضم اولان بیر خؤره کدیر.

داستانلاردا سیاسی تشکیلات

داستانلاردا کی اوغوز ائیلنده فئودال سجهیلی بیر سیاسی قورولوش نظره چارییر. هر بیگی اؤزونه عاید و اوزرینده یالنیز اؤزونون حاکیم اولدوغو بیر اراضیسی وار. بی لر یوردلاریندا کی اوردالاریندا یاشایاراق، باشیندا دوردوقلاری بویو اداره ائدییرلر. اونلارین آن یاخین اعیانلاری اوغول، قارداش کیمی اقبالاریندان تشکیل اولنوردو. داستانلاردا دؤیوش لرده اشتراک ائدن لره چولدودان (ارمغان) باشقا غلبه اؤلکه (دیرلیک) وئریلدیی قئید ائدییر. اوغوزلاردا تیمار سیستمی، یاخود اونا بنزهر بیر سیستمین اولدوغونو تصور ائتمک چتیندیر. بونا گؤره «غلبه اؤلکه» ایفاده سی داستانلارین یازیلدیغی دؤره عاید بیر خصوص اولاییلر.

بی لرین آغالاری اؤز قول بی لریدیر. اوچ-اوخلارین قول بیگی عینی زاماندا بوژاوخ قولو بیگی نین ده رهبری دیر. اونو بو صفتله بی لر بیگی عنوانینی داشییردی. بی لر بیگی نین آغاسی ایسه خان، یعنی حؤکمدار دیر. اعیانلارین وظیفه سی آغالارینی زیارت و اونلارین چاغیریشلارینا اطاعت ائتمک ایدی. بایندیرخانین سرحد بیگی اولان بکیل هر ایل بایندیرخانین دیوانینا گلر و اونا گئیری بی هدیهلری تقدیم ائدردی.⁽⁵²⁾ بوژاوخ باشبوغو

آروزلا یاناشی اؤز قولونون بی لری اولدوغو حالدا بی لریگی سالور قازانی زیارت ائدیردی. رهبرلرین وظیفه لرینه گلینجه اونلار تابعلیک لرینده کی لری وظیفه یه تعیین ائتمه لی، یانلارینا گلن لری یا خود چاغیریلانلاری عنعنه لره او یغون اولاراق قارشیلامالی عینی سوییه ده کی آداملارا عین رفتار گوسترمه لی، اونلارین حیثیتینه توخوناجاق، غلبه لرینی قیراجاق هنج بیر داورانیشا یول وئرمه مه لی ایدیلر. خانلارخانای بایندیرخان ایلده بیر دفه ضیافت وئرهرک بوتون اوغوز بی لرینی قوناق ائدردی.⁽⁵³⁾ سالورقازاندا ایلده بیر دفه بوتون تابعلیکده کی لر توپلاشدیققلاری زامان یاغمالی بیر توی وئریر، تویدان سونرا بی لر اونو سالاملایاراق یوردلارینا قاییدیردیلار. آنجاق بی لریگی قازان سون دفه بللی اولمایان سببه گؤره یاغمالی تویونو بوزلاوخلارین اشتیراکی اولمادان یالنیز اوچلاوخلارلا، یعنی اؤز قولونون بی لری ایله کئچیرمیشدی. قازان بیگی بو حرکتی بوزلاوچ بی لرینی خصوصن بو قولون باشچیسی آروزو حدتئلندیرمیش و حتتا اونا دوشمن ائتمیشدیر. بی لریگی قازان اؤز داییزی، آنجاق تابعلیکده اولان آروزون بی لری ایله بیرلیکده اونو زیارت ائتمه مه سینه تأسفلنمیشدی. وضعیت ی آیدینلاشدیرماق اوچون آروزون یانینا گئدن نایی ساری قیلپاش آروزون قازانی اؤز آغاسی حساب ائدیبل ائتمه دینی اؤیره نمک مقصدی ایله بی لریگی نین دوشمن هجومونا معروض قالدیغینی و اونو کؤمه یه چاغیردیغینی بیلدیرمیشدی. لاکین آروز قازانین اؤز ائوینی، قایدانین عکسینه اولاراق، یالنیز اوچلاوخلارلا یاغمالاندیردیغی اوچون یاردیما گلمه یه جه یینی، اوسته لیک بی لری ایله بیر لیکده اونا دوشمن اولدوغونو سؤیله میشدی.

قیلباش قازانین اوزرینه هنج بیر دوشمن هجومو اولمادیغینی، بونو آروزون قازانا بسله دییی مناسیبتی اؤیره نمک مقصدیله اؤزو اویدوردوغونو

بیلدیریب گئتمیشدیر. بوندان سونرا آروز بی لرینی اؤز یانینا اوخویاراق توی شنلیک لری کئچیرمیش، حؤرمت گؤسترمیش و آخیردا بئله دئمیشدی:

«بی لر، من سیزی نییه چاغیردیم، بیلیرمیسیز؟ آیتدیلار: بیلیریز. آروز آیدیر: قازان بیزه قیلباشی گؤندریمیش، ائلیم-گونوم چاپیلدی، قاراباشیم یونلو اولدو، داییم آروز یانینا گل سین دئمیش. آمَن آیدیر: یا سن نه جاواب وئردین؟ آروز آیدیر: قیلباشا آیتدیم کی قاجان قازان ائوین یاغمالادیرایدی. داش اوغوز بی لری بئله یاغمالاردی، بی لر گلیب قازانی سالاملار، گئدر ایدی، شیمدی سوچوموز نه اولدو کیم، بئله بولونمادیق، مَره قاوات بیز قازانا دوشمنیز، دئدیم. آمَن آیدیر: اییو (ایبی=یاخشی) دئمیشسن. آروز آیدیر: بی لر، یا سیز نه دئرسیز؟ بی لر آیدیر نه دئیهلیم چون سن قازانا دوشمن اولدون بیزده دوشمنیز دئدیلر. آروز آریا مصحف گئیردی، هپ بی لر ال ووروب آند ایچدیلر: سنین دوستونا دوست، دوشمنینه دوشمنیز دئدیلر. آروز جومله بی لری خلعتله دی.»⁽⁵⁴⁾ سونونجو داستاندا آلدیغیمیز بو پارچا اوغوز اصل زاده صیغینده کی تابعلیک و رهبرلیک مناسیبت لرینی چوخ گؤزل ایفاده ائدیر. آیدین اولور کی بوز-اوخ بی لرینین تابعلیک خصوصوندا دوغرودا دوغرویا قازانلا بیر مناسیبت لری یوخدور. اونلارین رهبری اؤز قولباشلاری آروز قوجادیر. قازان دا یاردیمی یالئیز اولندان ایسته میشدیر. رهبرین تابعلینده اولاندان یاردیم ایسته مه سی طبیعی بیر حاق ایدی. بئیره ک ده آروز قوجا اوغلو باساتین اوردا سینا هجوم ائده جه بیندن واهیمه یه دوشه رک قازاندان کؤمک ایسته دیبی کیمی اونا قیلینجلا ضربه ائندیریب اؤلومونه سبب اولان آروز قوجادان قصاصینی آلینماسینی دا بی لر بیگینه وصیت ائتمیشدیر. اوغوز ائلی نین حدود بیگی بکیل ده دوشمنین هجوم کئچه جه یینی اؤیره نه رک قازاندان کؤمک ایسته مه یی قرارا آلمیشدی.

آروز قوجادان سونرا بوز-اوخلارین باشیندا نوہسی قیان سلجوق اوغلو دەلی دوندار دایانیر. دەلی دوندار حاققیندا «قازان کیمی پهلوانی بیر ساواشدا اوچ کز آتیندان ییخان» دئیلمەسی⁽⁵⁵⁾ ایکی بویوک بی آراسیندا بیر جارپیشمانین باش وئردیینی گۆستریر.

قاضیلیق قوجا اوغلو یئنه کین دە بویوک بی لردن بیرى اولدوغو گۆرونور یئنه یین داستانیندا آتاسی قاضیلیق قوجانین بایندیرخانین وزیرى اولدوغو بیلدیرلیر.⁽⁵⁶⁾ اؤزودە بعضن بی لر باشی کیمی وصف اولونور و قالین اوغوز بی لرینی بیر-بیر آتیندان ییخدیغی⁽⁵⁷⁾ قازانا «کئشیش» دئدییدە یازیلیمیشدیر⁽⁵⁸⁾ بو سۆزلر یئنه ک ایله قازان آراسیندا دا بیر وروشما اولدوغونو خبر وئیریر. خلاصه بویوک فتودالارین زامان-زامان بیر-بیرلری ایله مبارزه آپاردیقلاری، بی لر آراسیندا تئز-تئز چکیشمەلر، آنلاشمازلیق، مباحثه و آتیشمالار اولدوغو آیدینلاشیر. تابع لر حاکیم لرینە قارشى ساییلی اولماقلا برابر، حرکت لری بیر کۆلەنین آغاسینا قارشى داورانیشیندان چوخ اوزاق ایدی. اونلار سون درجه عزت نفس صاحیبی، مغرور انسانلار ایدی. حاکیم لری نین آن اؤنم سیز سۆزو سرت رئاکیسیا وئیریدیلر. بایندیرخان و یا قازان بی لردن بکیلین اوچولوقدا مهارتی بارەدە «بو هنر آتین می دیر، ارین می دیر؟» - دئیە سوروشموش، بی لردە اونا «خانیم ارین دیر» جاوایی وئرمیشدیلر. لاکین قازانین «بوخ، آت ایشلەمەسە، آر اویونمز، هنر آتین دیر» دئمەسینە جاواب اولاراق بکیل: «آلپلار ایچیندە بیزی قوشقونوموزدان پالچیغا باتیردین» سۆزلرینی سۆیلە یەرک بایندیرخاندان (یاخود قازاندان) کوسوب اوراسینا گئتمیشدی. اوستەلیک بکیلین اوغوزا عاصی اولوب ائل و گونونو کۆچورەرک گورجوستانا گئتمک ایستەدی و خاتونونو بونا مانع اولدوغو سۆیلەنیر.⁽⁵⁹⁾ اونون کیمی اوروز دا آتاسی قازانین بیر حرکتیندن

اینجیه‌رک، اونو: قان آبخازا» ائلینه گئدی، خیرستیان اولماقلا تهدید ائتمیشدی.⁽⁶⁰⁾ بوتون آریستوکراتیک توزلوملاردا اولدوغو کیمی اوغوزلاردا دا اورو، یعنی موقعیه بئوک اؤنم وئرلیدی گؤرونور. سیاسی و اجتماعی ییغینجاقلاردا اشتراکچیلارین اوتوراجاقلاری یئرلر بللی ایدی. بایندیر، یاخود بی‌لریگی قازانین حضوروندا ساغ قولا منسوب بی‌لر ساغدا، سول قولا منسوب بی‌لر سولدا، خاص بی‌لر دیدیه، ایناقلار ائشیکده اوتورار- دیلار.⁽⁶¹⁾

دیوانداکی توپلانتیلاردا بئوک بی اوشاقلاری خان و یا بی‌لریگی‌نین ساغ و سولوندا، یاخود قارشیسیندا آياقدا دوراردیلار، یاخود یا یا سؤیکه‌نیب دایاناردیلار. بایندیرخانین دیوانیندا خانین قارشیسیندا قاراگونه اوغلو قارابوداق آياق اوسته دایانیب دورار، خانین ساغ یانیندا بی‌لریگی قازانین اوغلو اوروز، سول یانیندا دا قاضیلیق قوجانین اوغلو یئنهک آياقدا دوراردی. قازانین دیوانیندا ایسه اوغلو اوروز قارشیسیندا یا یا سؤیکه‌نیب دایاناردی.⁽⁶²⁾

اگر دیواندا بی یالنیز اولاردیسا، اوغلو یانیندا اوتورا بیلردی.⁽⁶³⁾ دیواندا سؤز سؤیله‌مک ایسته‌ین دیزه چؤکه‌رک دانیشاردی.⁽⁶⁴⁾ اون بیرینجی داستاندا اووا چیخان بی‌لرین آدلاری‌نین فئودال موقعیت‌لرینه گؤره قیدالاندیغی بللی اولور. بی‌لر اووا چیخارکن اؤنجه بی‌لریگی قازان، سونرا بوزاوخ‌لارین باشچیسی قیبان سلجوق اوغلو ده‌لی دوندار، سونرا ایسه سیرا ایله قازانین قارداشی قاراگونه، شیرشمس الدین، بئیرهک، یئنهک و دیگر بی‌لر آتالارینا مینردیلر.

ایندی فئودال پیلله‌کانیندا یئر توتان شخص‌لری بیربیر گؤزدن کئچیرک:

بایندیرخان:

اوغوز ائلی نین حؤکمداری دیر. آتاسی نین آدی قامغان دیر. بی لربیگی قازان اونون کوره کهنی دیر، اوغلو و یا هر هانسی بیر کیشی قوهوم چوخدور. دیوانیندان و اوردا سیندان کناره چیخماز. شخصیتی بی لربیگی قازان بیگین کی ایله قاریش دیریلیر. آغ قویونلولارین اؤز لرینی بایندیرخانین نوهرلی سایدیقلارینی بیلیریک. دیگر طرفدن حؤکمدارین بوی آدینی داشیماسی، اونون داستانلارا آغ قویونلو خاندانینا یارینماق مقصدی ایله سونرادان داخیل اولدوغو احتمالینی گوجلندیریر. آنجاق بایندیرخانین آتاسی گؤی خان دئیل، قامغان آدلاندیریلیر. بو نجه ایضاح اولونا بیلر؟ اگر داستانلاردا کی اوغوز ائلی 11. جی عصرده کی اوغوزلار دیرسا، اونلارین باشیندا بیر یابقو عایله سینین دایانماسی اولدو قجا ضعیف بیر احتمال دیر. هر حالدا بایندیرخان عنصر ونون داستانلارا سونرادان داخیل اولونماسی فیکری معناسیز دئییلدیر.

سالور قازان بی:

بی لرین باشی و اونلارین حاکیمی دیر. بونا گؤره ده داستانلاردا سالور قازان بی بعضن بی لربیگی عنوانی ایله ده یاد ائدیلیلر. بو ایفاده، یعنی بی لربیگی عثمانلی لاردان داها اول تورکیه سلجوقلاریندا اولموشدور. آنجاق اوغوزلاردا بیر مأمورلوق آدی اولاراق بی لربیگی سؤزونون ایشله نیب ایشلنمه مه سیننی بیلمیریک. قازان بیگین آتاسی نین آدی نین اولاش اولدوغودا سؤیله نیلیلر. «شجره تراکمه» ده ایسه ائنکیش گؤستریلیر. سالور قازان داستانلاردا بئله تعریفله نیر: تولو قوشون یاوروسو، بئزه (?) مسکین اومودو، ائت سویونون اصلانی، قاراجوغون قاپلانی، قونور آتین

یئیه‌سی، خان اوروزون آغاسی، بایندیرخانین گوئیسی، قالی اوغورون دولتی، قالمیش ییگیت آرخاصی»⁽⁶⁵⁾

سالورقازان بی اؤز قومی اوزرینده اونودولماز خاطیره‌لر بوراخمیشدیر. تورکمن‌لرین هر یئرده آتالاری کیمی اونوتمادیقلاری ایکی شخصیتدن بیرى اودور. (دیگری دده‌قورقود). اوغوز ائلی‌نین باشچیسی، بی‌لریگی قازان بی دیانتلی، جسور، اؤزونه اینانان، رحم‌دل، جو‌مرد، خلقه قارشی شفقتلی، بی‌لره قارشی نزاکتلی، تعریف‌لری خوشلامایان بیر شخصیت کیمی نظره چارپیر. «شجره تراکمه» ده‌کی منظومه‌ده ده اونون دوشمنه قارشی قازانديغی موفقیت‌لردن و خلقه گؤستردییی یاخشیلیقلاردان بحث اولونور.

بی‌لریگی قازانین آروادی بورلاختون ایدی. میصیره مملوک‌لار دؤرونده تورک دیلینه دایر یازیلیمیش بعضی اثرلرده بورلانی اوزوم معناسیندا اولدوغو سؤیله‌نیلیر.⁽⁶⁶⁾ بو کلمه‌نین قیپچاقجا اولدوغو باشا دوشولور. بونا گؤره اورتادا ایکی احتمال وار: یا بورلاختون بیر قیپچاق بیگی‌نین قیزی‌دیر، یادا بو آدی داشیان بیر قیپچاق شاهزاده‌سینین آدینی گؤتورموشدور. «شجره تراکمه» ده⁽⁶⁷⁾ بورلاختون سوندون بایین قیزی کیمی گؤستریلیر. لاکین بو سوندون بای حاققیندا هئچ بیر بیلگی وئرلمیر. یئنه اورادا بورلاختون بیزیم داستاندا اولدوغو کیمی، «بویو اوزون» اولارق وصف ائدیلیلر. لاپ اولرده «شجره تراکمه» یه قایناق اولان «اوغوزنامه‌لرین» بیزیم داستانلاردان آیری بیر خصوصیتیه مالیک اولدوقلاری بیلدیریلیمیشدی. یئنه «شجره تراکمه» ده بورلاختون آلتین گوزگولو (آینالی) اولارق دا وصف ائدیلیلر.⁽⁶⁸⁾ بو آد هر حالدا خلق آدی اولان روس ایله عینی‌دیر.

14. جی عصرده مملوک امیرلریندن بعضی‌لری همین آدی داشییردی، قیزیل اوردا خانی توختامیشین اوروس قوجا آدلی بیر امیرینی ده تانییریق⁽⁶⁹⁾ قازان

بی نهیه گۆره اوغلونا بو آدی قویموشدو؟ بونا قانع ائدیجی بیر جاواب تاپماق هر حالدا آسان دئییلدیر. قازانین داییسسی، بوزاوخلارین باشچیسسی دا عینی آدی داشییردی: آروز قوجا، «شجره تراکمه» ده⁽⁷⁰⁾ اوروس اود (آتش) گۆزلو کیمی تصویر ائدیلیلر.

قاراگونه:

قازان بیگین قارداشی، بی لرین ییغینجاغیندا بؤیوک قارداشی نین ساغیندا اوتوراردی. قاراگونه نین ده بیر اوغلو وار ایدی، آدی دا قارابوداق ایدی. اونا بعضن دهلی بوداق دا دئیردی لر. شاه عباس دؤرونده کی چوغری سعاد (سعد چوخورو اساسن ایروان بؤلگه سی) بی لر بیگیسی امیرگونه نین بو اوغوز بیگی کیمی عینی آدی داشیدییینی گؤروروک امیرگونه قاجار بوینون آغجا قویونلو اوباسینا منسوب ایدی، اؤزوده ساری آرسلان لقبینی داشییردی. بوغاز ایچبنده کی امیرگان محله سی ده بو بیگین آدیندان قالمیشدیر. آما اساسلی اولان میثال شاه عباسین حؤکمدارلیغی نین ایلک ایل لرینده بیر امیرین بوداق، آتاسی نین ایسه قاراگونه آدینی داشیماسیدیر. بو آدلارین داستانلارین تأثیری ایله قویولدوقلاری تام بللی دیر.⁽⁷¹⁾

آروز (آروز) قوجا:

بوزاوخ قولونون آن بؤیوک بیگی دیر. آروز قوجانین چوخ اوزون بویلو، قوللاری نین و بالدی رلاری نین نازیک، اؤزونون آریق اولدوغو سؤیله نیر. لقبی ده «آت آغیزلی» ایدی. آروزون ایکی اوغلو اولدوغونو گؤروروک: **قییان سلجوق و باسات**. بونلاردان قییان سلجوغون تپه گؤزله ووروشمادا اؤدونون پارتلاماسی نتیجه سینده اؤلدویو بیلدیریلیر. قییان سلجوق سؤزلری نین ایلک

کلمه سی بیر اویماغین آدی دیر، یوخسا لقب دیر، بیلیمیر. هر حالدا ایکینجی احتمال داها قوئلی دیر.

تپه گؤزو مغلوب ائدن باساتا گلینجه، اونون آدی اوچ-اوخ، بوز-اوخ چکیشمه سینه عاید داستاندا دا چکیلیر، امما عاقبتی حاققیندا بیر معلومات وئریلمیر. گؤره سن، اودا آتاسی آروز قوجا کیمی قارداش قیرغینیندا اؤلدورولموشدور؟ آروز قوجادان سونرا بوز-اوخلارین باشچیسى کیمی اونون بوتون نوه سی، قیيان سلجوق اوغلو ده لی دوندارى گؤروروک. ده لی دوندار اوروندا بعضن قازاندان سونرا ایکینجی، بعضن ده قازانین قارداشی قاراگونه دن سونرا اوچونجو سیرادا دایانیر. اونون حاققیندا دئیلن «بیر ساواشدا اوچ کز قازانی آتدان بیخان» ایفاده سی دیگر بیر اوچ-اوخ، بوز-اوخ دؤیوشونه اشاره دیر.

شیر شمس الدین:

آتاسی نین آدی غفلت قوجادیر. مسلمان آدی داشیان ایکی بی دن بیریدیر. شیر شمس الدین «دستورسوزجا بایندیرخانین یاغیسینی باسان» سؤزو ایله تعریفله نیر. (72)

بئیره ک:

قازانین ایناغی دیر، ایچ اوغوزدان دیر. اؤزو چوخ یاراشیقلى بیر گنج دیر، اونا گؤره چوخ واخ نقاب ایله گزه ردی. بئیره ک ایستر گؤزل گؤرکملی، ایسترسده اعلا اخلاقی ایله «قالین اوغوزون ایمرنجه سی» لقبینی آلمیشدی. اونون حاققیندا: «آپ آلاجا آپ آلاجا گرده یینه قارشى گلن، ینددی قیزین

اومودو، سۆزلری ده سۆیله نیر. سونونجو داستانا گۆره آروز طرفیندن
اۆلدورولموشدور.

یئنه ک:

قاضیلیق قوجانین اوغلودور. قاضیلیق قوجانین بایندیرخانین وزیر
اولدوغو سۆیله نیر. گۆرونور قاضیلیق قوجانین آدی عینی داغین آدیندان
آلینمیشدیر. یئنه یین اۆز آتاسی قاضیلیق قوجانین اسیرلیکدن قورتاردیغینا
دایر بیر داستان واردیر. او بیر یئرده بی لر باشی اولاراق وصف ائدیله ر. بو،
یئنه نین بیر زامانلار بی لر بی لیک ائندیی حؤکمونو چیخارماغا کافی
اولماسادا، اونون یوکسک موقعلی بیر بی اولدوغونا اشاره دیر. یئنه نین قازانا
«کئشیش» دندیی و «قالین اوغوز بی لرینین بیریر آتلا ریندان ییخدیغی دا
سۆیله نیر. بونلار یئنه ک و قازان آراسیندا سبب و تفصیلاتینی بیلمه دییمیز
ووروشمانین اولدوغونو ایفاده ائدیر. یئنه کین عایله سی نین کؤکل و آن
قدرتلی عایله لر دن بیر ی اولدوغو شوبهه سیزدیر. بو عایله نین اوچ-اوخلاردان
اولماسی دا احتمال ائدیله ر. بو بی حاقد ا آیریجا: «قورقورما قوشاقلی،
کوللاهی آلتون کوپه لی» ده دئییلیر.

بوغدوز آمن:

بوز-اوخلار قولوندان اولدوغو گۆستریلیر حال بوکی بوغدوز بوؤ
اوچ-اوخلارین بوؤدور. بوز-اوخلارین آروزدان سونرا گلن آن نفوذلو بیگی
کیمی نظره چاپیر. لقبی «بییغی قانلی» دیر. بوندان اول آدی چکیلن یئنه کین
داییس ی دیر. پیغمبرین اوزونون گۆرن یگانه اوغوز بیگی اولدوغو سۆیله نیر.

آروز ايله قازان آراسيندا كى دوشمن ليك و دؤيوش لرده بوغدوز آمه نين ده
آدى چكىليير. (73)

دولك ائورن:

ائيليک قوجانين اوغلودور. لقبى «دنه بيلمز» دير بو لقبى نه يه گوره آلدیغى
آيدین دئیل. اونون آغملیک چشمه (؟) قیزی ايله نکاحلاندیغى و سوفى
ساندال (؟) ملیکه قان قوسدوردوغو سؤیلندیی کیمی «اؤز آدینا خورلانیب
ائلدن چیخدیغى» دا یازیلیمیشدير. بو عبارت نین اینانديرجی ایضاحی
وئريلمه میشدير. بو عبارت دولك ائوره نین اؤز دیرینی بيلمه یه رک عیاله سینی،
بؤیونو و ائلینى بوراخیب گئتدینی ایضاح ائتمک مقصدینی گودور؟
دولك ائورن بوز-اوخلاردان ایدی. سون داستاندا آروزوزن اعیانلاری
آراسیندا آدى چكىليير. (74)

آلپرستم:

اوغوز بی لریندن آدی تورکجه اولمایان ایکی بی دن بیریدیر. (او بیرى
شیر شمس الدین دیر). آتاسی بوز-اوخ بی لریندن دیر، آدی دوزن دیر،
سونونجو داستاندا دا آدی چكىليير. اورادا آلپرستم اوچ-اوخلاردان
آنسه قوجا اوغلو اوخچو ايله ساواشاجاغینی سؤیله میشدير. (75) آلپرستمین
تپه گؤزیله ووروشماسی دا قئید ائدیليير. (76) بو تپه گؤزون اوچ-اوخلاردان داها
چوخ بوز-اوخلارلا دوشمن اولدوغونو تصدیق ائدير. آلپرستمین
اؤزونون: «ایکی قارداش ببه یین اؤلدوروب ذیل گزن» کیمی تانیدير. (77) بو
آجینا قلی حادیثه نین نئجه و نه شکیلده باش وئردییی باره ده تفصیلات
یوخدور.

ترس اوزامیش:

اوچ-اوخلارداندير. سونونجو داستاندا بوغدوز آمن اونونلا تک به تک دؤيوشمک ايسته ديينی سؤيله ميشدير.⁽⁷⁸⁾ ترس اوزاميش هر واخت اولدوغو کیمی، لااوبالی بير حرکتله قازانين قارشيسيندا اوتورماق ايسته ين اوشون قوجا اوغلو ایرکە: «مره، اوشون قوجا اوغلو، بو اوتوران بی لرین هر بیرى اوتوردوغو یئری قیلیجی، آتمه یی له آلیبدیر، مره باشمی کسدين، قانمی تۆكدون، آجمی دویوردون، یالینجاقمی دوناتدين» دئمیشدی.⁽⁷⁹⁾

سالور قازان ایله بیرلیکده آد و سانلاری صدالانان اوچ-اوخ و بوز-اوخ بی لرینین باشلیجالاری بونلاردیر. سالور قازان زامانیندا یاشامیش کیمی گؤستریلن بير چوخ شخصلر واردیر کی اونلاردان بورادا بحث ائدیلمه ميشدير...

داستانلاردا اوردو تشكىلاتى

اوردالار:

خان بى لربيگى و بى لى اوردالاردا (اوردو) ياشايردىلار. اوردالار چوخلو چادير و اوتاقدان دوزلديلمىش بۇيوك قرارگاهلاردير. اوردالاردا غلبه ليك خالق وار ايدى. اوردالاردا صاحىبى و عايله سى، نۇكرلر، خدمت چىلر، چوبانلاردا بورادا ياشايردى. اوردالاردا فئودال لارين عمومى ايش لرينى گۇردوك لرى ديوانلارى وار ايدى. اونلارين آن ياخين آداملارى نايبلر ايدى.⁽⁸⁰⁾ بى لربيگى قازانين نايىبى نين آدى اليغ قوجا اوغلو سارى قىلباش ايدى كى شۇكلو مليكىن قازانين اورداسينا باسقيني زامانى اۇلموشدو. اوغوز يابقولارى نين نايبلرينه كول ساركىن (گۇزرگين) دئيلدىي بللى دير. اوغوزلار اسلام اۇلكه لرينه گلدىكدن سونرا گول ساركىن كلمه سيني ايشلتمه ميش، اونا گۇره ده بو سۇز تدرىجن اونودولوب گئتمىشدير. بۇيوك فئودال لارين آن ياخين آداملارى آراسيندا ايناقلار (مشاور) دا نظرى جلب ائدير. ايناقلار حۇكمدار و بوتون بى لرين هميشه يانلاريندا گزن اونلارين شخسى حياتلارينا داخيل اولموش آداملار ايدى. ايناق كلمه سينه كاشغرى ده و ديگر اسكى اثرلريميزين هئچ بيرينده راست گلينىمير. سلجوقلاردا حۇكمدارا چوخ

یاخین آدمالارا بعضن خاص بی دئییلیردی. ایناق سؤزو ائللخانی دؤرونندن اعتبارن ایشلنمکده دیر.

بی لرین، بی اوشاقلاری نین هئچ بیر زامان یانلاریندان آیریلمايان دوستلاری وار ایدی کی، اونلارا عمومی اولاراق «یولداش» دئییلدی معلومدور.⁽⁸¹⁾ یولداش کلمه سی معناسینا گؤره مونقول جا نؤکر سؤزونون قارشیلیغی دیر. لاکین داستانلاردا نؤکر سؤزو یولداشین سینونیمی کیمی ایشلنمیشدیر.⁽⁸²⁾ تاریخده ده یولداش کلمه سی نین بو معنادا ایشلندیینه دایر بعضی مثاللار واردیر. سیواس-قیصری و دیگر بعضی شهرلرین حؤکمداری قاضی برهان الدین بیر دؤیوشده اونا صداقتله خدمت ائدن خلیل آدلی دول قدیرلی بیر عسگره خلعت گئیدیرمیش. دیرلیک و ئرمیش و اونا «یولداش خلیل» دئمیشدیر.⁽⁸³⁾ ایراندا صفوی حؤکمداری سلطان محمد دؤرونده شاملی بی لردن اسماعیل قلی بی (سونرا خان) حؤکمدارین معیتینده یاخشی خدمت ائتدی بی اوچون اونا «یولداش»، «یولداش باشی» عنوانی وئریلمیشدی.⁽⁸⁴⁾ عثمانلی دؤرونده ده یئنی چئری لر یولداش سؤزو ایله مراجعت ائدیلمدی معلومدور.

قازان بیگین یولداشلاری نین 300 نفر اولدوغو آیدین اولور.⁽⁸⁵⁾ رشید الدین ده کی فصیلده قئید ائدیلمیه گؤره، تومان آتاسی نین تاختینا چیخماق ایسته دی بی زامان معیتینه 300 آدام گؤتورموشدو.⁽⁸⁶⁾ سلجوق تاریخچسی ظاهر نیشابوری ده سلجوق اوغلو اسرائیلین (اسلان) غزنه لی محمودون حضورونا گئدرکن یانیندا 300 یاراشیقلی ایگید اولدوغونو سؤیله ییر.⁽⁸⁷⁾ بو قئیدلر بیزه، بلکه، ائل بی لرین یولداشلاری نین سایه نین 300 اولدوغو فیکرینی وئره بیلر. لاکین بی لرین یولداشلاری نین سایه 40 ایدی.⁽⁸⁸⁾ بونلاردان بیر یی و یا شاهزاده نین نایبی ایدی. بی لرین

يولداشلارنى نىن سايى نىن 40 اولماسى، داستانلارنىن و تارىخى قايناقلارنىن گۇستردىنە گۆرە ھىچ بىر سىمبولىك ماھىت داشىمىر. قارامان خۇكىمدارى بىرىنچى مەھمەت بى، سلىمان بى و علاءالدىن بىگىن ماھىتلىرىندە كى اىگىدلەرنى سايى 40 ايدى. عزيز استرآبادى نىن بىر ايفادەسىندىن⁽⁸⁹⁾ قاضى برھانالدىن نۇكر، يعنى يولداشلارنى نىن 40 نفر اولدوغونو ادعا ائتمەك مومكۇندۇر. آغقويونلۇلارنى باشچىسى اولمازدان اۋنچە اوزون حسن بىگىندە يولداشلارنى نىن 40 نفر اولدوغونا دائىر بەئزى دىللەر واردىر.⁽⁹⁰⁾ بىلەن و اوغۇللارنى نىن 40 يولداشى اولدوغو كىمى، خاتۇنلارنى دا 40 اينچە بىللى قىزدان عبارت يولداشلارنى وار ايدى.⁽⁹¹⁾

داستانلاردا عایله حیاتی

هامیسی بی اولان بوتون قهرمانلارین تک قادینلا ائولی اولدوقلاری اوزونو گؤستیر. داستانلاردا نه معشوقه دن، نه ده اویناشدان بحث ائدیلیر. قهرمانلارین بیرجه آروادلاری واردیر. بو، دیقته لایق بیر خصوصدور. بی لربیگی قازانین بئله تک بیر آروادی نین (بویو اوزون بورلاختون) آدی چکیلیر. دوغرو دانمی اوغوزلاردا ایکینجی بیر قادینلا ائولنمک عنعنه سی یوخ ایدی؟ بونو تکیذب ائدن بیر میثالا شخصن راست گلمه دیمی سؤیله مه لییم. ابن فدلان اوغوز سوباشیسی نین و قوناق قالدیغی بیر اوغوزون تک آروادلی اولدوغونو گؤرموشدو. اونلارین قادینلارا قارشى سایغی و سئوگی ایله داوران دیقلاری آیدین نظره چارپیر. قهرمانلار بیر چوخ حاللاردا قادینلاری نین مصلحتی ایله حرکت ائدیردیله. قهرمانلار قادینلارا «گورکلوم» (گوزله ییم) سؤزو ایله مراجعت ائیدیله. قادینلار ارلرینه آجیقلاری توتاندا آجی و سرت سؤزلر سؤیله ییردیله. ائولنمه ده قیز ائوی نین اوغلان ائویندن کالیم و یا باشلیق ایسته مه سی (مال طلب ائتمه سی) عادتى وار ایدی.⁽⁹²⁾ 10-جو عصرده اوغوزلاردا همین عادتین اولدوغونو گؤرموشدوک. بیر-بیرینه یاخین عایله لر هله بشیکده اولارکن اوشاقلارینی نشانلاییردیله.⁽⁹³⁾ اوغلان نشانلادیغی قیزین بارماغینا اؤز اوزو یونو

تاخاردی.⁽⁹⁴⁾ قیزدا نشانلیسینا اؤزو تیکدی بی قیرمیزی رنگلی خفتان گۆنده رەردی، اوغلان بو خفتانی گئیینه رک گرده یه گیره ردی. نشانلان دیقدا ن بیر مدت سونرا توی ائیدیلردی. توی زامانی ائوله نین اوزویونه یولداشلاری نین اوخ آتماسی عادت ی ده وار ایدی.⁽⁹⁵⁾ تزه بی گرده یه گیره جه یی یئری اوخ آتاراق تعین ائده ردی.⁽⁹⁶⁾

داستانلاردا بی لردن بیر چوخلاری نین بیر ییری ایله دۇنگور اولدوقلاری گوزه چارییر. بی لریگی قازان خان بایندیر خانین کۆره که نی اولدوغو کیمی، آناسی دا بوزاوخ بی لریگیسی آروز قوجانین باجیسی ایدی. یئنه اوچاوخلاردان بایبورا بی اوغلو بئیره ک بوزاوخلاردان بای بئجان بیگین قیزی ایله ائولنمیشدی. یئنه ایچ اوغوزلاردان اولماسی فرض ائیدیلن قاضیلیق قوجا بوزاوخلاردان ساییلان بوغدوز امه نین باجیسی ایله ائولنمیش، بو باخیمدان اوغلو یئنه ک دوغولموشدور. بو میثاللار اوغوزلار آراسیندا کناردان ائولنمک عادت ی نین اولدوغو حؤکمونو وئره بیلسه ده، بو باره ده قطعی بیر سؤز سؤیله مک مومکون دئییلدیر. چونکو بو ائولمه لده ساده جه سیاسی و اجتماعی بیر غایه گودولموش اولاییلر. اوسته لیک، قاراگونه نین اوغلو قارابوداغین عمیسی نین (یعنی قازانین) قیزی ایله ائولندی نی ییلیریک.⁽⁹⁷⁾

داستان قهرمانلاری نین بعضی لری نین اؤزلری کیمی یاخشی آت مینن، قیلینچ قورشانان قیز ایسته مه لری دیققتی جلب ائدیر. بو بیر ناغیل عنصر و دئییلدیر، تورک ائل و بویالاریندا هر زامان بئله قیز و قادینلار راست گلیمک مومکوندور. 15- جی عصرده آنادولودان کئچن آروپالی بیر سیاح تورکمن قادینلاری نین ایگیدلی نی، کیشی لر کیمی ووروشدوقلارینی اثشیتدینی و بونا حیرت ائتدینی یازمیشدیر.⁽⁹⁸⁾ بونا گۆره ده بئیره کین آدخالسی بانی چیچک ایله گولشمه سی هنج کیمی حیرتلندیرمه مه لیدیر. چونکو کاشغری⁽⁹⁹⁾ «قیز

ایله گولشمه، قیسراق ایله یاریشما» شکلینده بیر آتالار سؤزو ایشلتمیشدیر. بو آتالار سؤزونو بیللمه‌ین و یا اونا عمل ائتمه‌ین بییرهک سؤگیلیسینه مغلوب اولماقدان گوجلّه قورتارمیشدی.

مختصری، داستانلاردا قادینلار یوکسک و دیرلی بیر یئر وئریلمیشدیر. ده‌لی دومرولو فداکارلیق سؤزونو آناسیندان دئییل، گۆزلمه‌دی بی حالدا آروادیندان ایشیتمیشدیر.⁽¹⁰⁰⁾ اوغوز ائیلینده قادینلارین جمعیت ایچینده نه قدر شرفلی و یوکسک بیر موقع توتدوقلارینی بوندان باشا دوشمک مومکوندورکی، ابوالقازی نین «شجره تراکمه» سینه قایناق اولان «اوغوزنامه» - لرده بیر چوخ قادینلارین اوغوز ائیلینده بی لیک ائتدیکلری بیلدیریلر.

بی‌لرین یئنی دوغولموش اوشاقلاری «سارماسی قیزیل بئشیک‌لرده» یاتیریلر و دایه‌لره (دادی) وئریله‌رک بؤیودولوردو. قیز اوشاقلاری نین دوغولماسی اونلاردا، عرب‌لرده اولدوغو کیمی، غصه یاراتمیردی. بای بئجان بی قیزی اولماسی اوچون قالین اوغوز بی‌لریندن آلقیش، یعنی دوعا ائتمه‌لرینی ریجا ائتمیشدیر.⁽¹⁰¹⁾ بی‌لرین یئتیشمیش جاولان اوغوللارینا قارشى داورانیشلاری شفقت و سئوگی ایفاده ائدیر، آتا ایله اوغول آراسینداکی مناسبت‌لر ایسه رسمیتدن اوزاق گۆرونور، داستانلاردا دونیا یا قارشى احترام هر وسیله ایله بیلدیریلر، «آنا حاققی تانری حاققیدیر» دئییلر.⁽¹⁰²⁾

داستانلاردا قارداش سئوگیسی و قارداشی اولماغین اؤنمی مختلیف وسیله‌لر ایله بیلدیریلر. حتتا داستانلاردان بعضیسی نین موضوعو اسیر دوشموش قارداشین خلاص ائدیلمه‌سی و قصاصینین آیینماسی حاققادیر. اوشون قوجا اوغلو سؤیرک کافیرلرین آلینجا قلا سیندا دوستاق اولان قارداشین خلاص ائتمک تشبئونون قارشیسینی آماق ایسته‌ین آتا و آناسینا بئله دئمیشدیر.⁽¹⁰³⁾

«وچ يوز آلميش آلتى آلپ آوا بىنسە
قانلى گئىيك اوزرىنە غوغا قوپسا
قارداشلى ايگيدلر قالخار، قوپار اولور
قارداش سىز مسكين ايگيد انسەسىنە يومروق توخونسا.
آغلایىيان دۇرد يانىنا باخار اولور
آلا گۇزدن آجى ياشين تۇكر اولور»

باسات دا بۇيوك قارداشى قىيان سلجوغون تپەگۇز طرفىندىن
اۇلدورولدويونو بىلىندە اونون اوچون يانيقلى بىر آغى دئىيب اوزون-اوزون
آغلالمىشدى. داستانلاردا حۇرمت ساخلاماق معناسىندا سالام وئرمە و ال
اۋپمەدن بحث ائىدلىر. سالام فورماسى، «باش ائىدلىر، باغير
باسماقلى»⁽¹⁰⁴⁾ بو آنادولو توركلريندە سون زامانلاردا قدر باشلىجا سالام
شكلى اولوب، بو گون توركيەنين اوجقار ولايتلريندە اۋزونو گۇستىرير. بو
سالام شكلى نين مىللى بىر سىجىهسى اولوب-اولمادىغى بارەدە ايندى قىطعى
بىر حكىم وئرمك مومكون دئىيل. يئنە داستانلاردا بىر يئردە «ال
قاوشدوروب اول ايگيدە سالام وئركىل» دئىيلير.

ابن فدلان ايتىل بويو بولقارلار يىنن اۋز حۇكىمدارلارينا پاپاقلار يىنى
قولتوقلار ي آلتىنا قويدوقدان سونرا باشلار ي ايلە سالام وئردىك لىرىنى
سۇيلەيىر. كرمان حۇكىمدارى آلپ ارسلان يىن قارداشى كاووردى قارداشى
اوغلو مىلىك شاه ايلە دۇيوشدە اسير آليندىغى زامان مىلىك شاه عمىسى يىن
يانينا گئىندە آتىندان دوشموش و پاپاغىنى دا باشىندان چىخارتمىشدى.⁽¹⁰⁵⁾

کاشغری ده «یوکونج» سۆزو ایشله نیر. ⁽¹⁰⁶⁾ یوکونج باش ایهرک سالاملاما معناسینی وئریر. مونقوللارین اؤز بؤیوک لرینی دیز وورماقلا سالاملا دیق - لارینی بیلیریک.

اوتورماق فورماسی حاققیندا دقیق بیر ایفاده یوخدور. هر حالدا چوخ یاییلمیش اوتورموش فورماسی بارداش قورما اولمالیدیر. دانیشماق ایسته یین آدام بؤیوک لر قارشیسیندا دیز چؤکردی. بوگون تورکیه ده بو عادت هله ده یاشاماقدادیر. کیچیک لر بؤیوک لرین ال لریندن، بؤیوک لرده اونلارین بویونلاریندان اؤپرلر. اوزون زامان آیری دوشن لر قووشدوقدا بیر-بیرلرینی قوجاقلاییرلار.

اوردولار

داستانلاردا اوردو و عسگر سۆزلری نین قارشیلیغی کیمی تورکجه چری، فارسجا لشگر کلمه لری ایشله دیلیر. اوردو و عسگر معناسیندا اولان قدیم تورک سۆزو «سو» تمامیلہ ایشلنمیر. اوغوز اوردوسو بوتونلوکله آلتی عسگرلردن تشکیل ائدیلمیر، ساغ و سول اولماقلا اساسن ایکی قولاً آیریلیدی. داستانلاردا کی اوغوز ائلینده سیاسی اوستونلوک اوچ-اوخلاردا اولدوغو اوچون، اونلار داها شرفلی ساییلان ساغ قولو تشکیل ائدیردیلمیر. شۆکولمیک ایله سالور قازان آراسیندا باش وئرنه و وروشمادا اوغوز اوردوسونون دؤیوش موقعی بئله ایدی: کؤکس، یعنی مرکزده سالورقازان، ساغ قولدا قازان بیگین قارداشی قارا گونہ، سول قولدا بوز-اوخلارین باشچیسی ده لی دوئدار و وروشوردو. بی لر آت اوستونده دؤیوشچولرین ایچه ریسینده قیزغین و وروشمالاردا اشتراک ائدیردیلمیر. داستانلاردا اوغوزلارین باشلیجا سیلاحلاری: اوخ، قیلینج، قارغی (سونگو: جیدا) و چوماقدان (توپوز، گورز) عبارت ایدی. مدافعه سیلاحلاری ایسه قالدخان، آرخابرهللی و ایشوق (توغولقا) ایدی.

اوخون تورک لرین میلی سیلاحی اولدوغو بللی دیر. تاریخده بو سیلاحی تورک لر و مونقوللار کیمی مهارتله ایشله دن چوخ آز خالق تاپیلار. داستانلاردا اوخون قایین آغاجیندان حاضیرلانیدیغی قئید ائدیلمیر. عثمانلی

اوخلاری ایسه شام آغاجیندان حاضیرلانیردی، اوخلارین اوجونداکی دمیر پارچاسینا «تمره»، آرخاسینداکی اوچ توک پارچاسینا دا یولهک (یئلهک) دئییلیردی، یئلهیین اوخون هدفه استقامت آلماسیندا مهم رولو واردیر. اوخلارین قویولدوغو قبا «بلیغ» بعضن ده «ساداق» دئییلیردی. بو قبالارین 80-90 اوخ توتدوغو دا قئید ائدیلیر. داستانلاردا قهرمانلارین آغجا تۈزلۈ، قاتی یایلاریندان دا تنزئتۈ بحث ائدیلیر. توز یایلار دولانان سیریم دئییلیر. یایلار عمومیتله اینک داماریندان حاضیرلانیردی، لاکین بعضی قهرمانلارین یایلارینین کیریشلرینی قورد داماریندان اولدوغو قئید ائدیلیر. (107) یایلارین قبالاری یوخدور: قارویا (یئلهگه) آسیلاراق داشینیردیق، اوغوزلار و عمومیتله تورکلر پراکتیکی اولمادیغی اوچون چوخ زامان یای قابیندان استفاده ائتمه میشلر. قهرمانلار هم مهارت لرینی آرتیرماق، هم ده ایلنمک اوچون «بوت»-ه یعنی نشانگاها اوخ آتاردیلار.

قارغی داستانلاردا سینونیمی اولان بو سۆزلرله ده ایفاده ائدیلیر: سونگو، جیدا، گۆندهر، بونلاردان سونگو قدیم تورک سۆزودور. جیدا مونقولجا اولمالیدیر. بو اوچ کلمه ده 15.جی عصرین عثمانلی تاریخ لرینده ایشله نیر. قارغی قولتوق قیسیلاراق دورتمک، سانجماق اوچون استفاده ائدیلیردی. هجوم سیلاحلاریندان بیر ده چوماقدیر. چوماق تورکلر طرفیندن هر یثره، هر زامان استفاده ائدیلن بیر سیلاح دیر. او آغاجدان و دمیردن قایریلیر. آغاج چوماغا تورکیه ده بوزداغان دئییلدی یی ده بللی دیر. مدافعه سیلاحلاری، دئییلدی یی کیمی، قالخان، زیره و ایشوق، یعنی توغولقا ایدی، ایشوق کاشغری طرفیندن آدی چکیلن تورکجه بیر کلمه دیر و دبیلقه معناسی وئیر. بونون سینونیمی اولان توغولقا ایسه مونقول سۆزو اولمالیدیر.

مینیجی لیک

آتین قدیم تورک لرین حیاتیندا نه قدر اؤنملی یئری اولدوغو بللی دیر. دوه عربلر اوچون نه قدر لازیملی ایدیسه، آت دا تورک لر اوچون او قدر لازیملی ایدی. گئنیش چؤل لرلی اونلارلا کئچر، اتیندن ییهر، سودوندن ایچکی (قیمیز) حاضیرلایار، گؤنوندن و قیلیندان دا فایدالاناردیلار. داستانلاردا اوغوز ائلی نین و قهرمانلاری نین حیاتیندا آتین اؤنمی آیدین نظره چاریر. اونلار «پیدا ارین عمومی اولماز، آت ایشلر، ار اؤیونر» کیمی سؤزلری تئز-تئز سؤیله یردی لر. قهرمانلارین آت لاری لاپ چوخ ایدی. بو، تاریخی معلوماتلاردا او یغوندور. اسلام مؤللیفلری نین فیکرینه گؤره، تورک لر ساییسیز-حسابسیز آتی اولان بیر خالق اولاراق تانیندیق لاری کیمی، 10. جی عصرده تورک خاقانی دا مینیجی لری چوخ بیر حؤکمدار اولاراق مشهور ایدی. (108) داستانلاردا قهرمانلارین آت لاری نین آدلاریندان بحث اندیلیمیر. اونلار گؤرکم لری ایله یاددا ساخلانیر، تانییردی. (109) بونو طبیعی حساب ائتمک لازیمدیر. چونکو آت لارین لاپ چوخ اولدوغونو سؤیله میشدیک. زامانیمیزدا تورکیه ده آت لارا آد قویماق عادت یوخدور. قهرمانلار آیقیرلارا مینیرلر. چونکو تورک آت لاری نین آیقیرلاری داها یاخشیدیر. حال بوکی عرب آت لاریندا قیسراقلار اوستون ساییلیدی. تورک لر آیقیر اولمایان آتی آختالایاردیلار. بئله آت لار داها دؤزوملو اولوردولار. تورک لرین آختالانمیش آت لاری عرب اؤلکه لرینده ده آد چیخارتمیشدی.

آتلارین باشلاری بیر چوخ حاللاردا قوچ و توخلو باشلارینا اوخشادیلیردی.⁽¹¹⁰⁾ آت نوعونو گؤسترمک اوچون «یوند» سؤزو ایشله دیلیردی.⁽¹¹¹⁾ یاخشی آت اوچون ایشلنن سؤز قدیمده و ایندی ده ایشلنن «یویورهک» سؤزودور. آنجاق آتلارین یئریش-قاجیش طرزلری حاققیندا آچیق بیر شئی سؤیلمیر.

داستانلاردا جنس و یاخشی آتلار اولاراق بدوی آتلاردان دانیشیلیر. بو آتلار «بدوی آتلار» (ایسینی ssini) صاحیبینی) گؤروب اوخرادیقدا» سؤزو ایله تعریفله نیلیردی. بدوی آتلار سؤزو ایله عرب آتلاری نظرده توتولور، بیر یئرده ایسه «عرب آتلاری» عبارته سی ایشلنمیشدیر.⁽¹¹²⁾ «بدوی آت» سؤزونون آق قویونلو طرفیندن ایشلندیی، اونلارین بو آتلارا چوخ اوستونلوک وئردییی ده بللی دیر. اوزون حسن بی شخصن اوزو بدوی آتین (اسب بدوی) جنسینی داها چوخ بهیه نیلیردی.⁽¹¹³⁾ عرب آتینی یالیز یاخین شرقده کی تورک لر دئیل خزر آرخاسی تورکمن لری نین ده یاخیندان تانیدیقلاری نظرده چارپیر. اونلارین ایفاده لرینده ده عرب آتی تعریفله نیلیر.⁽¹¹⁴⁾ سلجوق دؤرونون بری آنادولودا هر یئرده آختاریلان جنس آتلار یئتیشدیریلدیینی بیلیریک، بو آتلار اساسن قارامان یؤره سینده یئتیشدیر- یلیردی. مارکوپولونون⁽¹¹⁵⁾ تورکمن لرین یئتیشدیردی ک لرینی گؤستردییی گؤزهل تورکمن آتلاری بونلاردیر. 14- جی عصرده بیر عرب سالنامه چیسسی ده⁽¹¹⁶⁾ گرمیان و کاستامونو آتلارینی تعریفله ییردی.

لاکین سون عصرلرده کی اوزون سورن دؤیوش لر و دیگر سببلر ایله ایلگیلی تورک کندلیسی نین یوخسوللاشماسی آنادولودا آتچیلیغی دا یوخ ائتمیشدیر.

گئىم

داستانلارداكى قهرمانلار گئىمى حاققىندا آچىق بىر فىكىر سۆيلىمىر. پالتارا داستانلاردا دا توپ (دون) دئىيلىر، كۆينەيىن (كوممىك - كۈنلىك) دە آدى چكىلىر. بوندان باشقا، بوز اوخلار گئىمى باشچىسى آت آغىزلى آروزقوجانين ائركىك درىسىندىن كورك و پاپاق گئىمىدىن بحث ائىلىر.⁽¹¹⁷⁾

10. جو عصرده آدىل-سانلى اوغوزلار گئىمى بلاواسطه قونشو اسلام اۆلكه لىرىندە اعمال ائىلىمىش كۆينىك و خفتان گئىملىرىنى بىلىرىك. خالق ايسه هر حالدا اۆزونون توخودوغو اينجه يون و اينجه كئچەدن پالتار گئىمىنىردى. داستانلاردا قهرمانلار گئىملىرى گوندهلىك گئىملىرى ايجەرىسىندە آغ خفتان نظره چارپىر.⁽¹¹⁸⁾ قىرمىزى رنگلى خفتانى ايسه آنجاق ائولنمەلى اولانلار گئىمىدىلر.⁽¹¹⁹⁾

داستانلاردا باش اورتوسو اولاراق بۆرك و ساريغىن آدى چكىلىر. بۆرك توركلار گئىملى باش گئىمىدىر. بۆركون 15-13. جى عصرلردە قىرمىزى رنگدە اولدوغونو بىلىرىك.⁽¹²⁰⁾ آنادولدا ايلك دفة آغ رنگلى بۆركون گئىمەگى 13. جو عصرين ايكىنجى يارىسىندا كى دىزىلى حدود بۆلگەسى بىلرلەندىن (محمىت) بى دب حالينا سالىمىشدير.⁽¹²¹⁾ بو گون توركيەنىن بىر چوخ يئرلىرىندە ايكى جور باش گئىمىنە بۆرك دئىلمەكدهدير. ساريغا گئىمە چوخ توغۇرول بىگىن 1038. جى ايلده نيشابورا گىردىيى زامان باشىندا اولدوغو

بللی دیر. 14 و 15. جی عصرلرده آنادولودا حؤکمدار و بی لرده ساریقدان استفاده ائدیردیلر. تورک ساریغی اورتا بؤیوکلوکده و قیوریمدی، گؤزل بیر گؤرونوشه مالیک ایدی. بو ساریق میصیرده تورکمن ساریغی کیمی تانیلمیشدی. (122)

داستانلاردا آیاق قابی اولاراق «ئدیک» و «سوقمان» آدلاری چکیلیر. (123) ائدیک (124) سون 20-15 ایل قدر ماراش، آدانا، آنتب، و ختای ولایتلرینده گئیلیمکده ایدی. بو، بوغازی تقریبین 40 سانتیمتر اوزونلوقدا، اؤکچه سیز، بورنو دیک، ساری و قیرمیزی رنگلی چکمه لر دیر. ائدیک بیر نئچه عصر اؤنجه بوتون آنادولو تورکمن لری طرفیندن گئیلیردی، حتتا قادینلارین بئله ائدیک گئیدیک لری بللی دیر. (125) سوقمانا گلینجه، بودا چکمه معناسیندا اولسادا، ائدیکدن فرقله نیب. فرقلنمه دییی یاخشی بیلینمیر. (126)

15. جی عصرده عثمانلی لاردا داخیل اولماقلا تورکیه تورک لری نین قیافه لری جغتای تورک لری نینکی ایله عینی ایدی. میصیرلی مؤلیف ابن ایاس آنادولو تورک لری نین قیافه لری نی تورکمن قیافه سی کیمی تصویر ائدیر. داستان قهرمانلاری نین گئیم لرینده تورکیه تورک لری نین گئیم لری ایله عینی اولدوغو بللی اولور. اوغوزلار ساچلارینی اوزاتدیقلاری، بونون عکسینه اوزلرینی قیرخدیقلاری اؤنجه دن دئییلیمیشدیر. تورکیه ده ده خالقین و عسگرلرین اوزلرینی قیرخدیقلاری نظره چارپیر. میصیرین فتحیندن سوئرا عثمانلی خدمتینه گیرن چرکز مملوک لاری نین ایلک ایشی ساققالارینی قیرخدیрмаق و تورکمن قیلغینا (یعنی عثمانلی قیافه سینه) گیرمک اولموشدور. (127) آنجاق بیزیم داستان قهرمانلاری کیمی آنادولو تورک لری ده بیغ ساخلا بیردی لار. قهرمانلاردان قاضیلیق قوجا اوغلو یئنیک «قولاغی قیزیل

كوپەلى» تصوير ائدىلىر. ⁽¹²⁸⁾ 14-15. جى عصرلردە بەضى تورك حۇكمدار و بىلرى نىن دە يىنىك كىمى قولاقلارىنا سىرغالار تاختىقلارىنى بىلىرىك. ⁽¹²⁹⁾

يىنە داستانلاردا اوغوز ائلىندە بەضى ايگىدلرىن اوزلرىندە اورتوك اولدوغو سۇيله نىلىر. بونلار باشلىجا اولاراق قانتورالى، قاراچكور و اوغلو قىرخ قىنوك و بوز آقىرلى بامسى بئىرەك ايدى. ⁽¹³⁰⁾ بو گىچلرىن چوخ ياراشىقلى اولدوقلارى اوچون اوزلرىنە نقاب توتدوقلارى باشا دوشولور. بو سونونجو قىافەنىن گۆز دىمە اينامى ايله ايلگىلى اولماسى احتمال ائدىلىر.

اووچولوق

بی لر زومره سینه منسوب اولان قهرمانلار واختلارینی دؤیوش لرده، اووچولوق ائتمکده و توی وئرمکده کئچیریدیلر. بی لرین اووچو باشیلاری وار ایدی. بی لر بعضن اؤز یوردلارینداکی اوولاقلاردا، قورقولاردا تک، بعضن ده ایچ لریندن بیرینین دعوتی ایله کوللنکتیو شکیلده اوولا مشغول اولوردولار. باشلیجا اوو حیوانلاری قاچارلاردان مارال، جئیران، اوچارلاردان دا قاز، اؤردک، ککلیک و گؤیرچین ایدی. بسله نن اوو قوشلاریندان قیرغی، شاهین و سونقورون آدلاری چکیلیر.⁽¹³¹⁾

عثمانلی اوو تشکیلاتیندا خصوصی آتماجاچیلار، قیرغیچیلار، چاکیرچیلار، شاهینچی لر وار ایدی.⁽¹³²⁾ تورکیه ده سون زامانلاردا آتماجا، دوغان و شاهین ایله اوو اندیلیردی. آتماجا سئرجه و بیلدیرچین کیمی کیچیک قوشلار، قیرغی اساسن ککلیک، شاهین ده ککلیکله برابر قاز، اؤردک اوولاماق اوچون استفاده اندیلیردی. داستانلارین بیرینده اوو ایله ایلگیلی بیر عادتدن بحث اندیلیر. بو عاده گؤره باشقاسی نین تورپاقلاری ایچینده اوو ائدن بیر آدامدان تورپاق صاحیبی پای آلا بیلردی.⁽¹³³⁾ دیگر تورک اؤلکه لرینده ده اولان بو عادتین⁽¹³⁴⁾ اساسی حاضیردا آنادولودا یاشاماقدادیر. مختصری، اوغوز بی لرینین حیاتیندا اووچولوغون مهم بیر یثری وار ایدی.

داورانشلار

ایلنجه لر

داستانلاردا بللی زامانلاردا کنچیریلن بایرام و شنلیکلره دایر هنج بیر شئی سؤیلمه دییی کیمی، تاریخی اثرلرده ده بو موضوع ایله ایلگیلی هر هانسی معلومات راست گلینمیر. بیز داستانلاردا بی لرین تنزئت توی وئردیک لرینی گؤروروک. توی، ضیافت دئمکدیر. تویلار دوغوم، بی اوغلونون ایلک اوو، بیر دیلکله ایلگیلی، بیر فلاکتدن قورتارماق، مختصری، هر هانسی بیر سئوینج وسیله سیله وئریلیردی. تویلارین باشقا تورک قوم لرینده اولدوغو کیمی، اوغوزلارین اجتماعی حیاتیندا دا اؤنملی بیر یئری واردی. تویلار یالنیز بی لره دئییل، خالقادا وئریلیردی. بو، او قدر اساسلی بیر عنعنه ایدی کی، اوغوزلاردا و دیگر تورک قوم لرینده سیاسی و اجتماعی قورولوشون محافظه سی تویلارلا چوخ یاخیندان ایلگیلی ایدی. بی لر بیگی سالور قازان بی اوچ-اوخ و بوز-اوخ بی لری اورداسینا گلن زامان (ایلدی بیر دفعه) اونلار اوچون بؤیوک بیر توی وئره دی. تویدا یئییلیب ایچیلدیکن سونرا قازان خاتونون الیندن توتوب ائشیگه چیخار. تویا دعوت اولونانلار تویون وئریلیدی یئرده کی بوتون اشیالاری یاغمالایاردیلار. یاغمادان سونرا بی لر سالور قازانی سالاملایار و آتالارینا مینیب، یوردلارینا دؤنردیلر. آنجاق سالور قازان عادتین عکسینه اولاراق سون دفعه ائوینی

یالینز اوچ-اوخ بی لرینه یاغمالاتمیشدی. بوزاوخ بی لرینن تويا، یاغمایا دعوت ائدیلمه مه سی نین سببی بللی دئییلدیر. قازانین بو حرکتی بوزاوخلارین باشچیسی آروزقوجانین عصیان ائتمه سینه و بیر داخلیلی دؤیوشه سبب اولموشدور.

تورک لرین یاخین شرق اؤلکه لرینه گلدیکه دیگر عنعنه لرله یاناشی بو یاغمالی توی عادتینی ده گتیرمیشدیلر. فارس دیلینده اولان منظوم و مثنوی اثرلرده گؤرونن «خوان یغما» (یاغما سفره سی) سؤزو بو یاغمالی تویو ایفاده ائدیر. سلجوقلاردان باشقا، سوریا آتابی لری دولتینده (زنگی لر) و عثمانلی لاردا دا بو عادتین داوام ائندیی اؤزونو گؤستریر. (135)

داستانلاردا اوشاقلارین و گنج لرین اوینادیقلاری آشیق اوینوندان بحث ائدیلیر. بو، میللی بیر اویندور. گۆی تورک لر دؤرونده بو اوینون اوینادیغی معلوم ایدی، بو اوین ایندی ده تورکیه ده اوینانماقدادیر. قدیم زامانلاردان بری کوره ک سومویو و آشیقلا فاللا باخماق تورک لرین عادت لریندن بیریدیر. (136)

دده قورقود دا داورانیشلار

داستان قهرمانلاری سویوق قانلی انسانلار کیمی گۆرونمورلر. اونلار قارشیلانیدیقلاری حادثه‌لره داشقین و جوشقون رئاکسییا گۆستریرلر. بئله‌جه، «آجیغی توتاندا» یعنی هیرسله‌ن‌ده بیغلاریندان قان سیزان یا خود قاراداشی کوئل ائدن ایگیدلرین سئودیک‌لری اسیر دوشنده و یا اولنده «بؤیوره-بؤیوره» آغلادیقلاری گۆزه چارپیر. بیلر باشقا قوم‌لرین اصل‌زاده‌لری کیمی مغرور، شرف و حیثیت‌لرینه سون درجه دوشکون انسانلار ایدی. حاقلا ریندا دانیشیلان آن کیچیک دئدی-قودویا لاقئیدلیک گۆسترمزدیلر. بئله حاللاردا اولومو اوستون توتاردیلار. دیرسه‌خان اتولادی اولمادیغی اوچون قارا اوتاقدان اوتوردولموش، قاباغینا قویون یخنیسی قویولدوغو اوچون چوخ متأثر اولموش و بایندیرخانین اورداسینی ترک ائتمیشدی.⁽¹³⁷⁾ یئنه بیلردن بکیل اووچولوقدان مهارتی‌نین اؤزوندن دئییل، آتیندان گلدیینی دئین بایندیرخانا و یا قازانا «آلپ‌لار ایچینده بیزی قوسقونوموزدان پالچیغا باتیردین» دئیهرک آجیقلی بیر حالدا اورداسینا گئتمیشدی.⁽¹³⁸⁾ شخصن سالورقازان او بیرری بیلرین: «چوبان اولماسایدی، قازان کافیری آلا بیلمزدی» سؤزلری ایله باشینا قاخینج قالخاقلاریندان قورخاراق قاراجیق چوبانین یاردیمینی رد ائتمیشدیر.⁽¹³⁹⁾ قانتورالی‌دا⁽¹⁴⁰⁾ دوه ایله گوله‌شرکن سئوگیلیسی سلجان خاتوندان «دوه‌نین بورنوندان یاپیش» سؤزلیرینی ائشیدنده اؤز-اؤزونه دئتمیشدی: «هره، من بو دوه‌نین

بورنونا یاپیشاجاق اولسام، قیز سۆزو ایله یاپیشدی دئرلر. یارین اوغوز ائلینه خبر وارا، دوه الینده قالمیشدی، قیز قورتاردی دئیهلر.»⁽¹⁴¹⁾

داستانلاردا «دستورسوزجا» یعنی ایذین آلمادان دؤیوشن آدامین یاغیسینا گیریشمهیین، دوشمنینه هجوم ائتمهیین عیب اولدوغو اصرارلا بیلدیریلیر. حتا بی لردن شیر شمس الدین «دستورسوزجا بایندیرخانین یاغیسین» باسماقدا آد چیخارمیشدی.⁽¹⁴²⁾ بو خصوص، یعنی ایذین آلمادان بیر آدامین بیر بویون، بیر ائلین دوشمنینه هجوم ائتمه سی نین عیب ساییلماسی باشلانغیجدا الله ائدیله جک دویوملوغا (غنیمته) اورتاق اولماق مقصدی ایله ایلگیلی ساییلیردی. چونکو تورکلرده ده هر یئرده اولدوغو کیمی، دؤیوشون اصل غایه سی غنیمت الله ائتمک ایدی. داها سونرالار بو دوشونجه (غفلتن، اجازه سیز هجومون عیب ساییلماسی) شرف و حیثیتی قوروماق دویغوسونا چئوریلیمیشدیر.

قهرمانلارین سئوینج لرینی بیلدیرن حرکت لردن بیرى ده قاس-قاس گولمکلری ایدی.⁽¹⁴³⁾ بو گون آنادولودا بو سۆزدن هله استفاده ائدیلیلر. سئوینجلی بیر خبر «موشتلوق» و «گۆزون آیدین» سۆزلری ایله بیلدیریلیردی.⁽¹⁴⁴⁾

دؤیوش لرده دوشمنی مغلوب ائدیکنده و یا هر هانسی بیر تهلوکه دن قورتاردیقدا قول و قارواش (کیشی و قادین کۆله) آزاد ائدردیلر. سالور قازان بی شؤکلوملیکی مغلوب ائندیی زامان 40 قول و 40 قیرناق (قارواش-جارییه) آزاد ائتمیش، اونلاری آزادلیغا چیخارتمیشدی.⁽¹⁴⁵⁾ سالنامه چی لر فاتح سلطان محمدین ده اوئلوق بئلی دؤیوشونده غلبه قازانماسی مناسبتیه 40000 دن آرتیق قول و قارواش آزاد ائدینی یازیرلار.⁽¹⁴⁶⁾

اوغوزلار حئيرت لرینی اساسن بير الینی باشق الینه وورماقلا بیلدیریر - دیلر. (147) بو داورانیش گۆزله نیلمه یین سئویندیرجی و یا کدرلندیرجی، حئیرتلندیرجی بیر حادثه و خبره آنی رئاکسیا ایدی، همین داورانیش فورماسی ایندی ده تورکیه ده اؤزونو گۆستیریر. (148)

باشلیجا درین کدر داورانیشی ایسه آغلاماق ایدی، اسیرلیک، اؤلوم کیمی حادثه لر نتیجه سینده اوردا لارا قارا شیون دوشر، یعنی اوردا لار درین یاسا بورونر، جسور (149) بی لر هؤنکور هؤنکور آغلایار، قادینلار ساچلارینی یولار، اوزلرینی و یاخالارینی جیرار و آياقلاریندان آياق قابی لارینی چیخاراردیلار. (150)

گۆی تورک لرین عثمانلی خاندانینا قدر دییشمه دن داوام ائدیپ گلن عادت لردن بیرى ده بودور. آغلاماق کنچیریلن درین اضطرابی آزالدیردی. تورک لرده بئله حاللاردا آغلاماق طبعی بیر رئاکسیا کیمی قبول اولونور و آغلاماق عیب ساییلیردی. بو ایگید، جسور، سرت خاراكتیرلی آدمالارین گون لرجه آغلامالاری بعضن اییک پالتارلارینی چیخاریب چیلپاق بیر حالدا قارا یاپینجی گنیمه لری و داها باشقا یاس عادت لری اسلام عالمی نین ساوادلی زومره سی تعریفندن حئیرت و تعجبله قارشیلانیردی.

داستان قهرمانلاریندا درین اضطرابین تظاهروده پاپاق و ساریقلارینی یثره وورماقدیرکی (151) عثمانلی لاردا دا همین عادت واردی. (152) اوغوز اتلی نین باشلیجا یاس علامتی آغ رنگلی پالتارلارینی چیخاریدی قارا پالتار گئیمک ایدی. بو عادت ده سلجوق دؤرونده کی تورکمن لر آراسیندا، ایران مونقوللاریندا، تیموری لرده، قارا قویونلولاردا، آغ قویونلولاردا، آنادولو بی لرینده و نهایت، عثمانلی لاردا گۆره بیلیریک. (153) داستانلاردا گۆرونن باشقا بیر عادت ده قهرمانلار اؤلدوکده اتلاری نین کسلیب یوغ آشی

(احسان) وئريلمه سی باره ده اونلارین وصیتی دیر.⁽¹⁵⁴⁾ بو چوخ قدیم بیر تورک عادتیی ایدی. گۆی تورکلر زامانیندا اۆله نین آتالاری نین اۆزو ايله بیرلیکده باسدیریلدیغینی و یا کسیدلینی بیلدی میز کیمی⁽¹⁵⁵⁾ 10. جو عصرده کی اوغوزلاردا دا اۆله نین آتالارین کسلیب اتی نین یئیلدی نی گوروروک. بو گون ده تورکیه ده بیر آدام اۆلنده یئمک ییشیریلب خالقا پایلانیر.⁽¹⁵⁶⁾ 10. جو داستاندا اۆلورله آش (یئمک) وئریلدی نین ده بحث ائدی لیر.⁽¹⁵⁷⁾ تورکلرده و مونقوللاردا بئله بیر عادتین اولدوغونو بیلیریک.⁽¹⁵⁸⁾

اوچ-اوخ و بوز-اوخ آراسیندا کی قارداش قیرغینی گؤسترن سونونجو داستاندا اۆلوم آیاغیندا اولان بئیره ک آتی نین قویروغونون کسيلمه سینی طلب ائتمیش، یولداشلاری دا بونو یئرینه یئیرمیشدیلر.⁽¹⁵⁹⁾

بو دا چوخ قدیم بیر تورک عادتیی ایدی. آلتای و پازیریق قازینتیلاریندا تاپیلان آتالارین بیزیم قهرمانلارین آتالاری کیمی اۆزلری آغیر، قویروقلاری دا کسیک دیر.⁽¹⁶⁰⁾ بورایا قدر یازدیقلاریمیزدان عثمانلی خاندانی نین چوخ قدیم تورک عادت لرینی یاشاتدیغی آیدینلاشمیش اولور. دئمه لی، هونلار دؤرونن گلن، اۆله نین آتی نین قویروغونون کسيلمه سی عادتیی ده بونلاردان بیر یی ایدی.

یاووز سلیمین بؤیوک قارداشی احمد بیگین اوغلو سلیمان بی گنج یاشیندا 919-جو ایلده (1513) میصیرده طاعون دان وفات ائتمیشدی. قشنگ بیر گنج اولان سلیمان بیگین دفن مراسیمی آنادولو تورکلری نین عادتیی اوزره کئچیریل میشدیر. یعنی مرحوم شاهزاده نین تابوتونون اؤنونده قویروقلاری کسيلمیش، یهرلری ترسینه چئوریل میش اولان آتالاری آپاریل میش، سیندیریل میش یای-اوخودا تابوتونون اوزرینه قویولموشدو.⁽¹⁶¹⁾

داستان قهرمانلارینین فضیلت دوغولارینا گلینجه، بونلار باشلیجا اولاراق جسور و مرحمتلی اولماق و گوجسوزلری قوروماق، یوخسوللارا یاردیم ائتمکدیر. ضعیفلره، قوجالارا ساتاشان و یولچولارا، چوبانلارا هجوم ائدنلر اونلار نظرینده پیس آدامدیر. داستانلارین دیلی ایله، آلینجا قالاسینین کافیرلری اوغوز ائلیندن اسیر توتدوقلاری اوشون قوجا اوغلو آیرهگی اونو قورتارماغا گلن قارداشی سیهرک ایله دؤیوشدورمک اوچون اونا قارداشی حاققیندا: «شوندا بیر دهلی ایگید یولچونون-یولاقچینین، چوبانین-چولوغونون آتمه گین آلیر»⁽¹⁶²⁾ دئمیشدیلر.

یولداشلاری دیرسه خان دا اوغلونا نیفرت یاراتماق اوچون اوغلونون گؤزل قیزلاری رام ائدی، قوجالارا حقارتده بولوندوغو بارهده افترالار سؤیله میشدیلر.⁽¹⁶³⁾

بیر آز یوخاریدا داستان قهرمانلارینین تئز عصبله شن انسانلار اولدوقلارینی سؤیله میشدیک. لاکین اونلار سئودیکلرینه قارشى شفقتلی، شیرین دیلی اولدوقلاری کیمی، دوشمنلرینه قارشى دا مرحمتلی داورانیر، دؤیوشلرده آمان ایسته یه نی اؤلدورموردولر.⁽¹⁶⁴⁾ بیهرک اونون اؤلدویونو سؤیله یهرک سئوگیلیسی ایله ائولنمک اوزره اولان یالانچی اوغلو یارتاجوغو آیاغینا دوشدویو و قیلینجینین آلتیندان کئچدی اوچون عفو ائتمیشدی.⁽¹⁶⁵⁾

داستانلاردا گؤستریلن آلمپ ائله بیر جسور، تمکینلی، مرحمتلی، ضعیفلری قوروین (قالمیش ایگید آرخاسی) اؤیونمه گی سئومه یین انساندیرکی، بو گونکو میللتلرین قهرمان تیپینین عینی دیر. آلمپلار بیربیرینین آدینی سوروشمازدیلار، بو نزاکتسیرلیک ساییلیردی.⁽¹⁶⁶⁾ بو

گون کندلی لر آراسیندا بیرینین آدینی نزاکت ائدن بیر کلمه ایله سوروشورلار. (167)

آلپلاری قورخوتماق، جسارت لرینی قیران سؤزلر سؤیله مک ده اونلار آراسیندا عیبلی بیر داورانیش ایدی. (168) بوتون تاریخلری بویونجا تورک لر اوزرینده اجتماعی بیر روح حاکیم اولموشدور. اونلار سئوینجی ده، فلاکتی ده هامیلیقلا، بیرلیکده قارشیلایاردیلار. 13-جی عصرده کی گؤی تورک کاغانینین: «تورک بودونو اوچون گوندوز اویومادیم، گنجه اویومادیم» دئمه سی بوروجون گؤزل بیر ایفاده سیدیر. خاقان، سلطان و بیگین وظیفه سی خالق ی اؤزلریندن ناراضی سالماماق و اونلار فراوان بیر حیات تأمین ائتمکدیر. داستانلاردا آجلا ری دوی دورماق، چیلپاقلاری گئیدیرمک، بورجلونو بورجدان قورتارماق باشلیجا معنوی حرکت لردن ساییلیر. سالور قازانا دایر «شجره تراکمه» ده کی منظومه ده اونون 41 آتین اتینی بیر قازانا دولدوروب بو اتی الی ایله خالقا پایلادیغی یازیلیمیشدیر. عثمانلی سالنامه چی لری ده عثمان و اورخان بی لرین اؤز ال لری ایله یوخسوللار آش پایلادیقلارینی یازیرلار. (169)

یئنه قورو چایلار اوزرینده کۆرپو سالماق، اوزاق یوللار کناریندا عمارت لر قورماقدان بحث ائدیلیر. (170) بیرینجی حیصه ده تورک حؤکمدار و بی لری نین اداره ائتدیکلری یئرلری جامع، مدرسه، خسته خانا، عمارت، کاروانسرا، حمام و کۆرپولر ایله بزه دیکلری قئید ائدیلمیشدی. بو گون بو آبیده لرین بیر قیسمی اونلارین بو ساحه ده گؤستر دیکلری بؤیوک خدمت و غیرتین یادیگاری کیمی زامانیمیزا قدر گلیمیشدیر. آنجاق بو اثرلر جان وئرن سلطان و بی لرین یاشادیقلاری بینالار او قدر ساده شی لر ایدی کی، ایندی چوخونون یئری بیلینمیر.

«داستانلارین اۇنمى»

(ايگيدلىرى مروتلى، قوجالارى دادلى و حورمتلى اوغوز)

نامعلوم اوزانين سۆزو

دده قورقود داستانلارى، دايم تکرار ائتديمیز کیمی، تورکیه، آذربایجان، ایران و تورکمناستان تورکلىرىنین یا خود عمومى بیر تثرمینله، غرب تورکلىرىنین بیزه معلوم اولان قدیم داستانلاری دیر. بو داستانلار اوخویانلارین تصدیق ائتدیکلری کیمی، داغ چیچکلری قدر گۆزلدیر. حتتا بو داستانلارین میلی ادبیات باخیمیندان نثر ساحه سینده اوغوز تورکجه سینین عوض سیز بیر شاه اثری اولدوغونو سؤیله مک مومکوندور. بو داستانلارا تورک دیلی یونس امره نین شعرلرینده اولدوغو کیمی، نه قدر آخیجی، نه قدر اینجه، حتتا نه قدر پارلاق دیر!

داستانلارین ماهیتینه گلینجه، اونلار آن اۇنملی لری تاریخی حادیشه لرله سسله شن- اوریژینال، علاقهلی و ذوقله اوخونان موضوعلاردیر.

بیلیریک کی، داستان قهرمانلاری دؤیوشکن بیر روحا صاحیدیرلر. حتتا اونلار آراسیندا بئله بیر روحدا یئتیشدیریلیمیش قادینلاردا دیققتی جلب ائدیر. لاکین تصدیق ائتمک یئرینه دوشرکی، چؤل لرده بئله بیر روح داشیمادان حیات سورمک مومکون اولما ییلمزدی. اورادا شدتلی قیش و

حیوانلاری کوتله وی قیران یوت خسته لییی اوزوندن تئز-تئز آجلیق فلاکتی ایله قارشیلایشیلیردی، هر آن دوشمن هجوملاری گۆزله نیلیردی. بو خصوص بئله اولماقلا برابر قهرمانلار عمومیتله تجاوزکار انسانلار کیمی گۆرونمورلر. اونلار نفس لرینی قوروماق، یاخین آداملارینی قورتارماق، اؤز لرینه و یا یاخین آداملارینا ائدیلمیش پیس حرکتین قصاصینی آلماق اوچون جهد گۆستریرلر. قهرمانلاریمیز کۆچری بیر جمعیتده یاشاسالاردا، بو ایگیدلرده زامانیمیزا یاراشمایان هئچ بیر داورانیش گۆرونمور. اونلار قارا قلبلی و حيله گر آداملار اولمايیب، عکسینه یوخسوللارا یاردیم ائدن، ضعیفلری قورویان، رحم دل، وفالی، بؤیوک لرینه احترام گؤسترن، آما شرف و حیثیت دو یغولارینا صاحب اولان، قادینلار خور باخمایان مرد انسانلار دیر. بوتون بونلار اوغوزلارداکی فضیلت لی انسان تیپین وصف لری دیر. هر حالدا آلپ لار بوتون بو معنوی صیفت لری داشییان انسانلار اولمالی ایدیلر. آلپ لیک روحو، شوبهه سیز، ساده جه جسارتدن گلن بسیط بیر داورانیش دئییلدی. 14.16. جی عصرلرده آنادولو و آذربایجانداکی تورک اجماعلاری بو داستانلار آتالارایا عاید آن دیرلی خاطیره لر گؤزو ایله باخمیشلار. اونلار آتالارینی حیاتا کئچیردیک لری بؤیوک فتوحاتلاردان زیاده بو داستانلار ایله سئومیشلر. یئنه بو داستانلارین تأثیری دیر کی، او عصرلرده کی تورک لر نظرینده اوغوزلار جسور و تمیز اورده کلی انسانلار دیر. بو گون بئله تورکیه نین بعضی بؤلگه لرینده اوغوز سؤزو حيله بیلمز، پیسلیک ائله مز آنلامیندا بیر صیفت کیمی ایشله دیلیر.

بونا باخمایاراق یوکسک تحصیل لی، عثمانلی مؤلیف لری بو داستانلار اوئم وئرمه میشلر، حتتا اونلاری اوخویان اوزانلار ایله استه زالی داورانمیشلار. لاکین اوزانلارین بو اثری، شوبهه سیز، گئتدیکجه داها گئیش

یایماق و حتتا دیگر میللت لر طرفیندن ده تانینماق صورتیله ابدی اولاراق اوخوناجاقدیر. بونا قارشیلیق عثمانلی مؤلیفلرینین اثرلری اونودولماغا محکوم اولماسادا بئله محدود سایدا متخصص لر طرفیندن تانیناجاقدیر. بو کیفیت اونلارین تورکجه نی طبیعی یولوندان چیخاراراق اثرلرینی صنعی بیر دیلده یازمالارینین کدرلی بیر نتیجه سیدیر آنجاق اعتراف ائتمک لازیمدیر کی، داستانلار بوگون بئله تورک ضیالی لازری طرفیندن یاخشی بیلینمه مکده و مکتبلرده ده اوخودولماقادیر. بودا، شوبه سیز، اونلارین لازیمی قدر تانیدیلما ماسیندان ایره لی گلیر. بو ایش لر یئرینه یئتیریلدی یی تقدیرده بو میلی و ده یرلی اثره لایق اولدوغو اؤنمینی وئریله جه یی و مکتبلرده بوتون تورک اوشاقلارینا اوخودولاجاغی بیر حقیقتدیر.

خولاصه

بورادا داستانلار حاققیندا آپاردیغیمیز آراشدیرمالارین قیسا بیر خولاصه - سینی وئرمک هر حالدا فایداسیز اولمازدی.

داستانلار 10 و 11 جی عصرلرده سیردریا بویوندا یاشایان اوغوز ائلینه عابدیر، داستانلارین قهرمانلاری دا بو اوغوز ائلی نین بی لریدر، بو بی لرین قونشو قیپچاق بی لرله ساواشلارینا و اؤز آرالارینداکی چکیشمه لره دایر خاطیره لر اونلارین نوه لری طرفیندن یاخین شرقه گتیریلدی، (ان دقیق احتمالا گۆره 13، جو عصرین بیرینجی یاریسیندا)، خاطیره لر بؤیوک احتمالا گۆره، اساسلی صورتده بورادا داستانلارشدیریلدی، 14، جو عصرین اول لرینده یازیا آلیندی و «اوغوزنامه» آدی آلتیندا بیر کیتابدا توپلاندى. بو «اوغوزنامه» نین تفرعات باخیمیندان الیمیزده کیندن چوخ چوخ فرقلی اولماسینا باخمایاراق، خاطیره لری داها دولغون بیر شکیلده عکس ائتدیریلدینه شوبهه یوخدور. لاکین تأسف کی، همین «اوغوزنامه» بو گونه قدر آشکار ائدیلمه میشدیر. خوشبخت لیکن داستانلار یوزلرله اوزانین حافظه سینده یاشاییردی، اونلار داستانلاری هر طرفه یایدیلار و هر کسه سئودیردیلر. حؤکمدار سارایلاری و شیخ لرین تککه لری بئله بونلارین تأثیر دایره سیندن کناردا قالمادیلار. ایکینجی مورادین ساراییندا بو داستانلاری اوخویان اوزانلار واردی، هابئله فاتحین نوه لرینه ده اوغوزخان و قورقود

آدلاری وئریلمیشدی. داها اۇنجه ده سۇيلىندىيى كىمى، عثمانلى لاردان باشقا
هېچ بىر تورک خاندانىدا تورک داستانلارى نىن مشهور قهرمانلارى نىن
آدلارىنا تصادف اندىلمەمىشدير.

ان قديم تورک عنعنەلرىنى ياشادان بكتاشى طريقتى نىن يارادىجىسى
حاجى بكتاشى ولى نىن منقېبەلرىنە عايد اولان «ولايتنامە» ده بىزىم داستان
قهرمانلارى نىن دا آدلارى چكىلير. بوندان باشقا، همىن طريقتىن
باشچى لارىندان اولان اوتمان بابانىن ايسە «اغوزنامە» دىلى ايله دانىشديغىنى
و شعرلر سۇيله دىيىنى بىليرىك. همىن دۇرلر ده اوتمان بابانىن بىر استنا
اولمادىغى دا بللى دير. گولشنى طريقتى نىن قوروجوسو ابراهيم گولشنى ده
(1510. جو ايلده اؤلوموشدور) اؤزونو بىر چوخ شىخ لر كىمى، پىغمبر
عايله سىنە و يا پىغمبرىن اصحابەلرىنە دئىل، اغوز آتايا باغلاير،
«مناقىب نامە» سىندە ده اغوز خاندان باشلايان سولالەلرىندن بحث اندىلير.

15. جى عصر ده اوزانلار ين تورک جمعىتى نىن معنوى حياتىندا
اوينادىقلارى رول يئنه شيددتله داوام انديردى. ايلده كى مو حاج ساواشىندان
بىر گنجه اۇنجه كئچىريلن شنلىكده اوزانلار ين دا قوپوزلارى ايله داستان
سۇيله دىكلرىنى بىليرىك. (171)

همىن عصر ين ايكىنچى يارىسىندا، اۇنجه سۇيله دىيمىز كىمى، اليمىز ده كى
داستانلار يازىيا آلينمىشدير. بئله ليكله، بو داستانلار اغوز ائلى نىن ياشادىغى
تارىخدن تخمىنن بئش عصر سونرا يازىيا آلينمىشدير. داستانلار ين يئنه
16. جى عصر ين ايكىنچى يارىسىندا قديم دن برى تورک مدنيتى نىن
منيمسه مىش و سئومىش كوردلر آراسىندا دا گئنىش يايلىدىغى نظره چارپير.
اغوز خانىن داستانلار دا آدى چكىلن «بىيغى biyiğı قانلى» بوغدوز آمەنى
پىغمبرە ائلچى گؤندردىيى و بوغدوز آمەنىن كورد اولدوغو حاققىندا كوردلر

آراسیندا دولاشان بیر روایت⁽¹⁷²⁾ بو داستانلاری کوردلرین نجه نیمسه میش اولدوغونو آچیق بیر شکیلده گؤستریر. عصرین ایکینجی یاریسیندا و یا 16.جی عصرین باشلانغیجیندا ایرانا گندن و قاینقلاردا کورد منشألی اولدوغو سؤیلهنن خینیسلی xinisli اویماغی نین بی لریندن بیرینین داستان قهرمانلاریندان سالور قازانین قارداشی قارا گونه نین آدینی داشیدیغی، بو بیگین اوغلونون دا قارا گونه نین اوغلو بوداغین آدی ایله یاد ائدیله یی یوخاریدا یازیلیمیشدیر. بونون کیمی، 16.جی عصرین ایکینجی یاریسیندا اردلان کورد بی لریندن بیرینین ده آدینین باسات اولدوغونو بیلیریک.⁽¹⁷³⁾ سؤیله نیی کیمی، داستانلارین آنا خطینی اوغوزلارین اؤز قونشولاری قیپچاقلار ایله دؤیوش لری و اؤز آرالاریندا آپاردیقلاری قارداش قیرغینلاری تشکیل ائدیر. بونلار 2 و 12.جی داستانلاردا نقل اولونور. 2.جی داستاندا آیدینلاشدیغینا گؤره، باشلاریندا شؤکلو ملیکین دوردوغو قیپچاقلار سالور قازانین اوغوزلارینا قارشى دؤیوشده غلبه الله ائتسه لرده، سالور قازان پارلاق بیر ظفرله بو مغلوبیتین قصاصینی آلمیشدیر. سالور قازانین بؤیوک شهرتینین و اوغوز بی لرینین باشچیسی درجه سیننه یوکسلمه سینین بو موفقیتله محکم ایلگیسی اولدوغو شوبهه سیزدیر. داستانلاردا آدلاری چکیلن شؤکلو ملیک، بوغاجیق ملیک، قارا توکن ملیک و دمیر یایلی قیپچاق ملیک ایسه اوغوز بی لرینین دوشمن لری اولان قیپچاق بی لریدیر.

قارداش قیرغینینی گؤسترن 12.جی داستانا گلینجه، بورادا داها اؤنجه دئییلدی کیمی، اوچ-اوخلار (ایچ اوغوز) ایله بوز-اوخلار (دیش اوغوز) آراسیندا گندن دؤیوشده بوز-اوخلار مغلوب اولموش، اونلارین باشچیسی آروزقوجا ایسه اؤلدورولموشدور. گؤزلییی، کوبارلیغی و اینجه قلبلییی

ایله «اوغوزون ایمرنجیسی» لقبینی آلمیش بامسی بئیرهیین ده بو قارداش قیرغینی نین قوربانى اولدوغونو بیلیریک.

باساتین تپه گؤز اؤلدوردویو بویدا (داستاندا)، ظنیمیزجه، اولموش بیر حادثه تصویر ائدیلیلر. یعنی، تپه گؤز احتمال کی، بیر قیپچاق بیگینی تمثیل ائدیر. بو قیپچاق بیگی ایله ووروشمادا اوغوزلار، ان چوخ دا بوز-اوخلار (دیش اوغوز)، مغلوبیت لره اوغرامیش، اونلارین بیر چوخ گؤرکملی بی لری اؤلدورولموشلر. بونلار بوز-اوخلارین باشچیسی آروزقوجانین اوغلو قییان سلجوق، دوزن اوغلو روستم، دمیر دونلو (یعنی زیرئهللی) ماماق و ایکی قارداشی ایله بیرلیکده آروق جانان ایدیلر. آروزقوجانین کیچیک اوغلو باسات سونرا تپه گؤزو مغلوب ائدهرک اونون بوز-اوخلارا چکدیردییی اضطرابلارین قصاصینی آلمیشدیر.

دیگر داستانلاردان بیر چوخو قهرمانلارین دوستاق ائدیلمه یینی گؤستریر. بو دا باش وئرن آخینلار و باسقینلار نتیجه سینده اوجسوز بوجاقسیز بوزقیرلاردا هر زامان مومکون اولان بیر حادثه دیر.

ایمیزده کی داستانلار چوخ گنج یازیلیمیش اولماقلا برابر، اونلاردا داها قدیم تورک عنعنه لری گؤرونور.

اتک یازیلاری:

1. a. باخ: ف. سومر، اوغوزلارا دایر داستانی ماهیتده اثرلر، ص 359-389
b. مجموعه، تبریز، 1294، ص 423-396، لاکین بو رساله نین تام متنی الده یوخدور.
c. دورزالتیجان و غررالتواریخ الازمان، سلیمانیه، داما ابراهیم پاشا کیتابخاناسی، نؤمره A-1
B 202 و 913
2. محرم اثرگین، دده قورقود کیتابی، گیریش، ص 68، هر ایکی نسخه نین توصیفی حاققیندا بیئه بورایا باخ (ص 64-70). دده قورقود داستانلاری بیزده اوچ دفعه نشر ائدیلیمیشدیر:
الف) کیلیسلی رفعت، کیتاب دده قورقود علی لسان طایفه اوغوزان، استامبول 1332
ب) اورخان شایق گؤک یای، دده قورقود، استامبول 1938 (اثریمیزده اختصارلا: گؤک یای)
ج) دوقتور محرم اثرگین، دده قورقود کیتابی، ا، گیش. متن فیکسیميله (ت.د.ک) آنکارا، 1958 2، ایندئکس، قرامئر (ت.د.ک) آنکارا، 1963 (اثریمیزده اختصارلا: اثرگین)
3. دده قورقود کیتابینا دایر بعضی ملاحظه لر، تورک فولکلور آراشدیرمالاری، 1953، نؤمره 30، ص 472-467
4. عینی مؤلیف شاه طهماسبین گورجوستانا سفری نتیجه سینده باشی آچیغین صفوی حؤکمداری نین حضورونا گله رک خلعت گئیدینی یازیر (ص 316). باشی آچیق قارا دنیز ساحیلینده «فاش» ایله «پنگهر» چایلاری آراسیندا مرکزی کوتاتیس اولان اراضی نین حاکیمی ایدی. باشی آچیق عینی عصرین سونلاریندا باقرا تین اداره ائتدییی یئرین آدی اولموشدور. (تاریخ عالم آرای عباسی، 2، ایندئکس)
5. «خصوصن طایفه حایفه گورجودن «وئرزه نان لاین» کی آتین کیبی بی دین دایما محرک سلسله فساد عصیان و آهنگ عناد و طغیان دان حالی اولماییب پیرایه ی فضل نامتناهی اولان اومرا (امرا) قوللاریمدان باشی آچیق ملیکین ولایتیندن نئچه ناحیه لری نه ب و غارت و اها لیسینی قتل و خسارت ائیله ییب...» (فریدون بی، منشآت السلاطین، ج 1، ص 525-6)
6. «چون عنایت تانریدان اولدو، بیگین پاشانین همی قانتورالی یا اولدو» (گؤک یای، ص 70؛ اثرگین ص 191)

7. بايندرخان اييرمي دۇرد باھادير سانجاق يئىنەگە يولداشلىغا بىلە قوشىدۇ. (ئىرگىن ص 4_201)
8. ئىرگىن ص 230، 240، 141
9. ئىرگىن ص 203
10. داستانلاردا بۇ مەسىلە ايلە ايلگىلى باشقا بعضى خصوصلار اوچون «وگوزلار اعيد داستانى ماهيتىدە ئىرلر» آدلى يازىمىزا باخ (ص 8_397)
11. گۇگىيى ص 64 و ئىرگىن ص 184
12. بۇ خصوصدا داھا آرتىق اىضاحات اوچون باخ: ف. سومر، همىن يازى (كتاب)، ص 6_403
13. ف. سومر، همىن يازى ص 3_371
14. گۇگىيى، گىرىش، مقدمە ص 9_8
15. شجرە تراكمە، ص 70
16. اوغوز نامە ص 66_65
17. بۇ سۇزون نە معنا داشىدىغى قىطىعن باشا دوشولمور
* شعر جزئى دىيشىكىلىكلە ترجمە ئاندىلىر. (آذ. ترجمەچى)
18. گۇگىيى ص 108، ئىرگىن: ص 237
19. گۇگىيى ص 13، 41، 78
20. مئىلن: ئىروسسى، الكتاب ددە قورقود، واتىكان، 1952، ص 33
21. گۇگىيى ص 23، ئىرگىن ص 112
22. بۇ بارەدە بىر چوخ قايناق گۇستىرمەك مومكون اولسادا، بىز يالنىز بىر ايكىسىنىن آدىنى چىكىمكلە كىفايتلەنىرىك: آشىق پاشازادە، ص 248: حسن روملو، ص 307-306: تاريخ عالم آراى عباسى، ج 1، ص 34، ج 2، ص 1064
23. صفوى تورى بىلرلىنىن بۇ آدان استفاده ئىندىكلرى بارەدە: تاريخ عالم آراى عباسى، ج 2، ايندىنكىس
24. گۇگىيى ص 9، 10؛ ئىرگىن ص 88، 89
25. گۇگىيى، گىرىش، XXXVII؛ روسسى، ص 37 و حاشىە 2
26. بۇ كلمە سلجوغون آتاسىنىن آدى (دوكاك سۇزو) ايلە ايلگىلىدىرمى؟
27. 15_12 جى عصرلردە آنادولودا قازان (كازان) آدىنىن ايشلىنمەسىنە دایر مىثاللار گۇرونمە بىر يالنىز قاراقويونلۇلاردان مىصىر خوجانىن اوغلو كازان سلطان واردى كى، او دا اۇز آدىنى مونقول خۇكىمدارى قازانىن آدىندان گۇتورموشدۇ.
28. آنادولودا 15 جى عصرده شىخىلرە قويولان سلجوق آدى، حاضىردا دا اولدوغو كىمى، سلجوقلارلىن خايطىرەسىندىن دوغور.

29. قازان بی تومانی قالاسی زیندانینا دوستاق دوشدویو زامان کافیرلر اوندان اؤزلرینی تعریفله مەسینی طلب ائدیپلر. قازان بی ده بو سۆزلره (باشلايان بندله) اونلارا استهزا ائدیپ:
- «ایت کیمی کۆو-کۆو ائدن چرکز خیرسلی
کیچیک دونوز شۆلن لی
بیر توربا سامان دۆشکلی
یاریم کرپیچ، یاسدیقلی» (اثرگین، ص 238)
30. سبط ابن الجوزی، مرآت الزمان، تورک اسلام اثرلری موزئین کیتابخاناسی، نؤمره 21 A، 2134
31. بونو گۆسترن بعضی ایفاده لر بونلاردیر: «وغوز زامانیندا بیر ایگیدلی، ائولنسه اوه (اوخ) آتاردی، اوشوه قوجا دئترلر، بیر ار وار ایدی» (گۆکیای، ص 32 و 93، اثرگین، ص 184 و 225)
32. ف. سومر، همین یازی (کیتاب) ص 371. داستانلاردا ایگیدلردن بوغدوز امن حاققیندا: «گندیپ پیغمبرین اوزونو گۆرن، گلیین اوغوزدا اصحابه سی اولان» دئییلیر. (گۆکیای، ص 23، اثرگین، ص 113)
33. داستانلاردا قورخو نه اولدوغونو بیلمه یین، قوچاق، آنجاق مرد آداملاردا ده لی دئییلیر. عثمانلی دۆرونده ده بئله شخصلر اوچون عینی تئرمیندن (= اصطلاح دان) استفاده ائدلمیش و آخین چیلار کیمی سرحدلرده دایانان، گۆزو آچیق گنجلردن متشکل عسگری سوواری زومره سینه ده لی وئرلیمیشدیر. بو عسگری زومره حاققیندا ای. ح اوزون چارشیلی، عثمانلی تاریخی، آنکارا، 1949 (TTK)، جلد 2، ص 564
34. توغان نشری، ص 14، آلدیهان نشری، ص 98
35. گۆکیای ص 117: اثرگین ص 249
36. گۆکیای ص 84: اثرگین ص 209-210
37. مملوک امیرلریندن بیرینین تپه گۆز الطوغریلی آدینی داشیدییی بللی دیر (مقریزی، کتاب السلوک، قاهره، ص 940)
38. گۆکیای ص 14: اثرگین ص 97
39. گۆکیای ص 114؛ اثرگین ص 250
40. گۆکیای 7، 11، 12
41. اثرگین ص 78، 145، 203
42. اثرگین ص 141
43. آتالای 1 ج، ص 36
44. اثرگین ص 80، 81، 86

69. دیگر بعضی میثاللار اوچون: ف.سومر، اوغوزلارا عاید داستانی ماهیتده اثرلر
ص 426 حاشیه 264
70. ص 65
71. تاریخ عالم آرای عباسی، ج. 1، ص. 431 و 436
72. گؤکیای ص 13، 23؛ اثرگین ص 96، 112
73. گؤکیای ص 23، 80-78، 114-113؛ اثرگین ص 113، 245، 246، 250
74. گؤکیای ص 23، 112، 115؛ اثرگین ص 114-113، 245
75. گؤکیای ص 115؛ اثرگین ص 245، 250
76. گؤکیای ص 84؛ اثرگین ص 208
77. گؤکیای ص 113؛ اثرگین ص 242
78. گؤکیای ص 98؛ اثرگین ص 224
79. گؤکیای ص 98؛ اثرگین ص 224
80. اثرگین ص 129، 130، 232
81. گؤکیای ص 11، 30، 32، 67، 68، 72، 95؛ اثرگین ص 125، 129، 135، 187،
189، 190، 191، 222
82. گؤکیای ص 7، 24، 51؛ اثرگین ص 84، 114، 164
83. بزم و رزم، ص 277
84. تاریخ عالم آرای عباسی، ج. 1، ص 301 – 251
85. گؤکیای ص 47؛ اثرگین ص 157
86. ف. سومر، اوغوزلارا عاید داستانی ماهیتده اثرلر، ص 372
87. ذکر تاریخ آل سلجوق، ا. آتش نشری، ص 7
88. شکاری تاریخی، ص 34، 35، 36، 59، 96
89. بزم و رزم، ص 283
90. کیتاب دیار بکریه، ج. 1، ص 164، 223
91. گؤکیای ص 9، 10، 14، 17، 19، 56؛ اثرگین ص 88، 96، 98، 103، 106، 107،
173
92. گؤکیای ص 31؛ اثرگین ص 128
93. گؤکیای ص 25؛ اثرگین ص 117
94. گؤکیای ص 29؛ اثرگین ص 123
95. گؤکیای ص 40؛ اثرگین ص 143
96. گؤکیای ص 32؛ اثرگین ص 129
97. گؤکیای ص 23؛ اثرگین ص 112

98. برتراندون دو بروكى، دنيز آرخاسينا سياحت، ص 82-81، ديگر بعضى مثاللار
اوچون: ف. سومر، عيني يازى، ص 439، حاشيه 392
99. كيليسلى رفعت، ج 1 ص 394 و آتالاي، ج 1 ص 474
100. ائركين ص 183
101. گۆك ياي ص 25؛ ائركين ص 117
102. گۆك ياي ص 20، 100
103. ائركين ص 227، 228
104. ددهم قورقود اؤته دن برى گلدې، باشين ائنديردى، باغير باسدې، آغيز ديلدن
گۆركلو سلام وئردى (ائركين ص 125، آيريغا بو صحيفه لره باخ: 120، 144،
(227)
105. سبط ابن الجوزى، توپقايى سارايى، اوچونجو احمد كيتابخاناسى، نؤمره 2907،
ib. xiii
106. كيليسلى، ج 3 ص 277؛ آتالاي، ج 3 ص 375
107. گۆك ياي ص 8؛ ائركين ص 85
108. ابن الفقيه، كتاب الممالك، ليدن 1885 ج 5 ص 316
109. مينال اولراق ايكنيجى داستان باخ؛ گۆك ياي ص 13؛ ائركين ص 96
110. گۆك ياي ص 30؛ ائركين ص 125
111. گۆك ياي ص 101؛ ائركين ص 229 [احتمال كى "بدؤى آت" ايفاده سى بو
سؤزدن دير. (آذ. ترجمه چى)
112. گۆك ياي ص 20؛ ائركين ص 108
113. كتاب ديار بكرى، ج 1، ص 201 و 244. آغ قويونلور عرب آتيني قويون وئره رك
سوريادان آسانليقلا آليرديلار. بدؤى آتلا سؤزونو صفوى دؤرونده كى توركلرده
ايشله ديردى.
114. آبؤرنس، هينديستاندان لاهورا سياحت 1835، ج 3، ص 23
115. دونانين تصويرى، آميسين ترجمه سى، پاریس 1995 ص 21
116. العمرى، مسالك الابصار، ف. تاشنر نشرى، لايپزيك، 1929، ص 35 و 40
117. گۆك ياي ص 23؛ ائركين ص 125
118. گۆك ياي ص ۳۲، ۳۳، ۳۴؛ ائركين ص ۱۳۱، ۱۳۰، ۱۲۹
119. گۆك ياي ص 32؛ ائركين ص 129
120. ابن بيبى (TTK، آنكارا 1956، ص 696)، 1277، جى ايلده قونيا اوزرينه يوروش
ائدن قارامان اوغلو توركمن لرى نين قيرمىزى بۇركلو اولدوقلاريني سؤيله يير.
اورخان بېگين قارداشى على پاشا اونون خاص قوللارى نين بۇركلرى نين رنگى

- حاققیندا دنمیشدی: «طرفداکی بی لرین بۇرک لری قیرمیزی دیر، سنین بنده لرینینکی آغ اولسون» اورخان قاضی بو سۆزو قبول ائدیپ بویوردو: «بیله جیکده آغ بۇرک لر بوکدوروب، آدام گۆندریب آماسیادا حاجی بکتاشی خراسانی دن اجازه آلیب، اول اؤزو گئییب، سونرا آداملاری گئیدیلر.» (نشری، ص 155-154)
121. افلاکی، مناقب العارفین، ت. یازیچی نشری (TTK) آنکارا 1959، ج 1، ص 485. تورکجه ترجمه سی: عینی مؤللیف، عاریف لرین منقیبه لری، آنکارا، 1953 ص 525
122. ابن ایاس، ص 47 و 75
123. گۆک یای ص 51، 81، 86؛ اثرگین ص 165، 205، 212
124. «ئدیک» کاشغریده (کیلیسلی، ج 1، ص 64) ده عینی معنادا ایشله نیر.
125. یالنینز قادینلارینکی نین بوغازی عینی اوزونلوقدادیمی؟ بو خصوص یاخشی بللی دئییل. بو گون ماراش بۆلگه سینده قادینلارین گئیدیک لری «ئدیک لرین» بوغازلاری چوخ قیسادیر.
126. میصیرین فتحیندن سونرا عثمانلی خدمتینه گیرن چرکز مملوک لری ابن ایاسین ایفاده سی ایله: تورک قلیغینی بوراخیب، تورکمن قیافه سینه گیرمیشدیلر و بو آرادا یالقارینادا سوقمان کتچیرمیشدیلر. (ج 5، ص 75، 216)
127. ابن ایاس، گۆسترلن یئر (کوپه: سیرغا؛ آذ. ترجمه چی)
128. گۆک یای ص 23، 57؛ اثرگین ص 113، 175
129. بو خصوصدا: ف. کۆپرولو، آلتین کوپه لی اوغوز بی لری، آذربایجان یورد بیلگیسی، استامبول، 1932، سای 1، ص 17
130. گۆک یای ص 28، 68؛ اثرگین ص 122، 188
131. اثرگین 85، 122، 179، 216، 218
132. ای. ه. اوزون چارشیلی، عثمانلی دولتی نین سارای تشکیلاتی (TTK) آنکارا، 1945 ص 425-420
133. اثرگین ص 122
134. ه. ا. رهن، دده قورقود کیتابینا عاید نوتلار، پای ایسته مک، پای وئرمک، تورک دیلی و تاریخی حاققیندا آراشدیرمالار (TTK 1950، ص 7-33)
135. بو خصوصدا بعضی میثاللار اوچون: ف. سومر، همین اثر ص 442، حاشیه 379
136. آشیق ایله فاللا باخماق عادت ی ایله علاقه دار بیرایکی تاریخی میثال اوچون: ف. سومر، همین اثر ص 442، حاشیه 384
137. گۆک یای ص 4؛ اثرگین ص 79
138. گۆک یای ص 91؛ اثرگین ص 218-217
139. گۆک یای ص 18؛ اثرگین ص 105

140. قديم حديث كيتابلاريندا و مشهور عربجه سۆزلۈكلردە قانتورا اوغوللارنىن توركلر و يا اونلاردان بىر قوم اولدوغو سۆيلىنىر. (متن اوچون: ف. سومر، همين اثر، ص 400)

14. جو عصرده آيدىن بۆلگهسىندە يۇركلر آراسىندا قانتورا آدلى اويماق وار ايدى.

قانتورانين بزهكلى بىر پالتار و يا خفتان كيمى بىر گئيم آدى اولدوغودا گومان ائىدلىر: «قانتورانين اينجه ساچاقلارى ديزينه تۆكۈلمۈش» مثاللارلا داراما سۆزلىويو، (TDK) آنكارا 1954، ج 3، ص 406، 14. جو عصره عايد اولدوغو سانيلان ابو مسلم كيتابيندان). اگر بو اوخونوش شكلى دوغرو دورسا، بيزه گۆره، داستان قهرمانى نين آدى و يا لقبى بورادان گۆتۈرۈلمۈش دور. لاکين حقيقت اولان بىر شئى وار كى، او دا قانتورالى نين ائ. روسسى نين ايرەلى سوردويو كيمى آغ قويونلو نورعلى بى ايله قطين ايلگىسى اولمادىغي دير.

141. گۆك ياي ص 75-71؛ اثرگين ص 192، 196
142. گۆك ياي ص 13، 23، 57؛ اثرگين ص 112، 177 (قانتورالى دوشمنله چارپيشلاركن ياردىمىنا گلن، مجهول بىر ايكيد ساندىغي سئوگىلىسى سئلجان خاتونا بئله دئير:

قالخبيان يثرىندن دوران

ايگيد، نه ايگيدسن؟

بئلهسن قارا قاضىلىق آتينا مينن

غافىلليجا باشلار كسن

دستورسوزجا منيم ياغيما گيرن

ايگيد، نه ايگيدسن؟

دستورسوزجا ياغيما گيرمك

بىزيم ائلده عيب اولور (اثرگين ص 195)

143. گۆك ياي ص 31، 46؛ اثرگين ص 128، 146. بو سۆز قديم عثمانلى تاريخلرينده ده ايشلەنىر. (متن: نشرى، ج 1 ص 303)

144. گۆك ياي ص 43، 44، 85، 104، 105

145. گۆك ياي ص 24، 58؛ اثرگين ص 115، 176

146. سعدالدين، تاج التواريخ، استامبول 1279، ج 1، ص 542

147. گۆك ياي ص 40، 46؛ اثرگين ص 143 و 157

148. بونولا ايلگىلى بىر ياكى تاريخى ميثال اوچون: ف. سومر، همين اثر ص 444،

حاشيه 399

149. اثرگين ص 130، 133، 135، 165، 167، 177

150. اثرگین ص 116، 130، 131، 132، 134، 135، 165
151. گؤک پای ص 35؛ اثرگین ص 130-135
152. 1488جی ایله آغ قویونلو جهانگیرین اوغلو ابراهیم اولومو نتیجه سینده باشد ا حؤکمدار یعقوب بی اولماقلا بوتون آغ قویونلو خاندانی عضولری، بی لر، و دولت ارکانی یاخالارینی جیریب، ساریقلارینی یثره وورموشلار و گؤی رنگلی پالتار گئینیب گونلرجه آغلامیشدی لار. (فضل الله بن روزبهان، تاریخ عالم آرای امینی، فاتح کیتابخاناسی، نؤمره 4331، 171 a، 171 b)
- قانونی نین اولومونو ائشیدن سولقلارین کندخلالاری و اودا باشلاری اوسکوفرلینی (بیر نوع باشلیق) یثره ووروب، باشلارینا تورپاق تۆکموشدولر. (سولاقزاده، تاریخ، استامبول، 1298، ص 422-423). اوغلو مراد گلنه قدر چلی محمدین اولومو گیزلی ساخلانمیش، جسد اوتوردولوب آرخاسیندا بیر اوغلان سینهرک، جسدی جانلی ایمیش کیمی سیلاحدارلارا گؤسترمه یه جهد ائدی لیدی زامان سارای حکیمی پاشالارین یانینا گلیب شرطلشدیردیکلری کیمی دولبندینی یثره ووروب «قویماز سینیز کی، پادشاه یاخشیلاشا، بیزیم بو قدر زحمتیمیزی زای ائدیر سینیز. (اشیق پاشازاده، توارخ آل عثمان، ص 95).
- قانونی نین ایرانا قاچان اوغلو بایزیدین آداملاریندان عرب محمد ایران شاهی طهماسبیه شاهزاده نین ایراندا اقتداری ایله کنچیرمک اوچون بیر پلان حاضر لایغینی سؤیله میشدی. بونو ائشیدن بایزیدین گؤله ریندن بیر ی آغاسی نین یانینا قاچاراق اوسکوفونو یثره وورموش و ائشیتدیکلرینی دانیشمیشدی. (پنجه وی، تاریخ، استامبول 1283، ج 1، ص 405).
153. قانونی نین وزیر اعظم لریندن ابراهیم پاشا میصیرده اولدوغو زامان یثنی چری لرین اونون اوزرینه قالخدیقلارینی ائشیتدیکده، درین بیر تأسوفه قاپیلاراق قارا پالتار گئیمیشدی. یثنه قانونی دؤرونده استامبول گلن آوسترایا ائلچیس ی بوسبئک تورک لرین قارا رنگه دویدوقلاری نیفرتی آچیق بیر شکیلده ایضاح ائدی: «تورک لر قارا رنگی باباغی و اوغورسوز ساییرلار. بیر آدامین قارا پالتار گئینمه سینه یاخشی نظرله باخیمیر. او درجه ده کی، پاشالار بیزی قارا گئیمده گؤردوکده دفعه لرله حیثرت لرینی بیلدیرمیش، حتتا جیددی صورتده شکایت ائتمیشدی لر. تورکیه ده هئچ کیم، ایری مبلغه پول زینانیا اوغراماسا، یاخود آغیر خسته لیک لره معروض قالماسا، قارا پالتارلا مئیدانا چیخماز. یاشیل رنگ کوبارلیق علامتی ساییلیر. لاکین حرب زامانیندا اولوم اشاره سی کیمی قبول اولونموشدور. آغ، ساری، مور، قورشونی رنگلر داها اوغورلو حساب ائدی لیرلر». (تورک مکتوبلاری، تورکجه ترجمه چیس ی: حسین جاهید یالچین، استامبول 1930، ص 163-170).

بۇيوك توركىمن شاعىرى دادال اوغلونون شعرىندەكى «قارالار گىدىكدە آتدىق آللارى» مصراعسى (طاھا توپوس، دادال اوغلو، آدانا 1940، ص 15) (بو عادتىن 19، جو عصردهكى توركىمنلر آراسىندا ياشاماقتا اولدوغونو گۆستىرىر. ياس عادتلىرى حاققىنداكى دىگر بعضى مسئلەلر اوچون: ف. سومر، همىن اثر، ص 446-445، حاشىيە 407.

154. اثرگىن ص 170، 228

155. س. ژولېن، توى-كئى (تورك لىر) حاققىندا سىندلر، آسيا ژورنالى 1864 ص 241. عبدالقادر اينان، شامانىزم، 1954، ص 178-177؛ عىنى مۇللىف، آلتاي داغلارىندا تاپىلان قدىم تورك مزارلارى، بوللشتن، سايى 43، ص 570-569.

156. اۇلو اوچون وئىرلن يئمەيە داير بعضى تارىخىي مثاللار اوچون: ف. سومر، همىن اثر ص 447، حاشىيە 411

157. اون بىرىنچى دامستاندا سالورقازان تومان قالاسى نىن تكور طرفىندىن اسىر آلېنماسى گۆستىرىر. سالور قازان قالاداكى بىر قويوي سالىنمىشىدى. تكورون آروادى آدىنى جوخ اتشىتدىيى قازانىن يانىنا گندىر و اونا: «قازان بى، نەدىر حالىن، دىرلېىن، سەنى يئر آلتىندامى خوشدور، يوخسا يئر اوستوندىمى خوشدور؟ هم ايندى نە يىرسن، نە ايچرسن، نە بىنيرسن»- دئىير. قازاندا: «اۇلورلېنە آش وئردىين واخت اللىرىندىن آكرام، هم، اۇلورلېنېزىن يورغاسىنا مىنارەم، كاھىللىرىن يئدەرم»- جاوابىنى وئىير. (اثرگىن ص 235)

158. و. بارتولد، تورك لردە و مونقوللاردا دفن مراسىمى، توركجە ترجمەسى: عبدالقادر اينان، بوللشتن ئۆمرە 43، ص 530؛ عبدالقادر اينان، همىن اثر، ص 193-192

159. گۆكياى ص 118-117؛ اثرگىن ص 248

160. عبدالقادر اينان، آلتايدا پازىرىق قازىتتيلارىندا چىخارىلان آتالرىن وضعىتى نىن توركلىرىن دفن مراسىمى باخىمىندان ايضاحى. (ايكىنچى تورك تارىخ كونگرەسى، TTK استامبول 1943، ص 151-142).

161. سلجوق خۇكىمدارى ملك شاهىن اوغلو داوودون اۇلومو مناسبتىلە مملكىتىن دۇرد بىر يانىندىن حكومت مركزى اصفهاندا توپلاشىب ياس توتان تورك لردە مىصىرلى سالنامەچى نىن گۆستردىينە گۆرە آتالرىن يەرلىرىنى ترسىنە چئویرمىشىدىر.

162. گۆكياى ص 102؛ اثرگىن ص 230

163. گۆكياى ص 67؛ اثرگىن ص 84-83

164. گۆكياى ص 24؛ اثرگىن ص 115

165. گۆكياى ص 44؛ اثرگىن ص 151

166. تپەگۆز بئلە بو نزاکت قايداسىنا عمل اندىر (اثرگىن ص 214، 241)

167. مثلن «آدینی باغیشلایارسانمی؟» دئییلیر.
168. اثرگین ص 187، 223
169. «و عثمان قاضی غایت صالح مسلمان بیر آدم ایدی و اوچ گونده بیر دفعه خۇرک بیشریب یوخسوللاری و دیلنچی لری بیر یتره ییغیب یئدی رتمه یه، چیلپاقلاری گئیدیریب یولا سالماغا و دول قادینلارا صدقه وئرمه یه عادت ائتمیشدی. (نشری، ج 1، ص 72، 73، 163)
170. گؤکیای ص 64؛ اثرگین ص 184
171. جابجا کؤس لر، نفیرلر، طبل و زورنالار، ئئی لر چالینیب دین یولونون سربازلاری، میئیدان غزا، روم ائلی نین ده لی لری و دیوانه لری شش تارلار، طنبورلار، قوپوزلار دینلندیریب، اوغوز غزالاری نین حنکایت افروزلاری اوزانلار چالیب چاغیریب شنلیک لر و شادلیقلار ائدیردیلر. (جلال زاده، طبقت الممالک فی درجات المجالک، ملت کیتابخاناسی نؤمره 779، 254، a)
172. شرفخان، شرفنامه، ص 32
173. همین اثر ص 123-124

Dədə qorqud DASTANLARI

Yazan: Fəruq Sumər

Köçürən: Hümət Şahbazi

Naşir: elektronik sistem
www.dusharge.blogfa.com